

वाच्यकार्त्तवे सितेन हेतुविशेषोक्तत्वे सम्भवति । अद्वयत्वस्य वा
 मोक्षं कुतो वयात् सिध्येत् । तस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे
 योमादावनुपपत्तेः तदव्यावृत्तिरिति चेन्न । अत्रोक्तं वाच्यं
 प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ
 च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः तस्य चागमकत्वे प्रातपि तत्प्रतीति
 स्तीति मतिवत्प्रतीतिप्रमापातः । आगमकत्वे च तदुत्पत्तौ प्राक्
 कारकत्वं न स्यात् तदाप्यजातत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात्
 व्यावृत्तेऽनुगतौ च सर्वे प्रति सर्वकारकत्वापातात् प्रतिपत्त्यर्थं
 तत् पृथगिति चेन्न साधारणस्यापि तद्वत्स्यैव रूपस्य घटादिकार-
 कतातयानुवृत्तौ घटकारकस्यापि तत्कारकत्वापत्तेः कारकत्व
 मात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारकवादिनेति चेन्न घटादिविशेषाद्युप-
 संहितकारकमात्रस्य किं प्रतीत्यनिर्देशस्य सद्भावे प्रमाणाभावात्
 अन्यथा यदि किञ्चित्प्रति कारके सामान्यतः कारकत्वं नाम प्रती-
 त्वात्तदा तस्यायम् धर्मः सिद्धिः प्रत्यकारकत्वादकारकत्वमपि रूपं
 तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारकत्वाकारकत्वाध्यासद्वेदेनैकसाध-
 मेवोच्छेदेत् । किञ्च कार्यकृतेः कारकमस्ति न वा न-प्रेक्षितस्य वा
 सवयोरन्यतरप्रसङ्गः अस्ति चेत् किं तत् कारकं कतिविशेषइति
 चेन्न पूर्वभावस्य दायभादिसाधारकत्वात् तां तां कार्यकृतिं प्रति
 तस्याः निमित्तत्वं कारकत्वं स्वरूपमेवेति चेन्न तस्य व्यावृत्तत्वात् तस्या
 स्वकारकत्वे चातदात्मता तत्कारकत्वविरोधात् तत्कारकत्वस्य
 च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेककृतिसाधारकत्वात् अनेकस्य
 चैकानुगतस्य वृद्धाद्विनिदानत्वे मोक्षाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् ।
 निवृतपूर्वभावित्वमिति चेन्न आप्तार्थस्य निवृत्यैकसाधनेन वृत्ताव-
 सम्भवात् पूर्वत्वमात्रस्य अतिप्रसङ्गकत्वात् । तन्मासीद्वं प्रति निवृत
 मासीदव्यमिति चेन्न तस्य तन्मासीदव्यं तत्प्राप्तसाधारकत्वात् । निवृत
 तन्मासीदव्ये इति पूर्वभावित्वमिति चेन्न तत्प्रमाणवाच्येति ककार्त्त

निजमे प्राक्कालोक्तयाभिधीयमाने प्राक्कालेऽप्यवच्छेदोक्तं वर्तमानं
 मानमभिव्यक्त्यालो प्राक्कालेऽप्यवच्छेदोक्तं विवेचनीयं । नच तद्विषये
 यत्नं यत्नं वर्तमानादिबुद्धयस्तु तद्विषयेऽपि यत्नमात्रमिति चेन्न
 तथाहि वर्तमानादिबुद्धेरेव बोधियतः । काकविषयेऽपि चेन्न काकस्य
 विषयेऽपि सामान्यं बोधाधिसो वा । नाद्यः काकस्य भवतिरेकत्वात्
 भुपशमात् नच काको वर्तमानः प्रतीयते सत्यं पूर्वं भावीति
 यत्नाऽङ्गुतइति च न प्रतीयेत । त्रिविधसमावयवासांमिति चेन्न भेद
 प्रसङ्गात् नच यत्नायुपपत्तिप्रसङ्गात् नच वर्तमानेति प्रत्ययस्यैव
 दृष्टेर्बर्त्तयतइति प्रत्ययप्रसङ्गात् । द्वितीयबोधुपाधिरभिधीय-
 तम् सूर्यादिक्रियासम्बन्धेर्भेदः स इति चेन्न भूतभविष्यतोर्वि विषया
 सम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् न च विषयः सूर्यइति विवेकाव-
 ष्टिहो वर्तयतइति प्रतीयतः स एव हि तदवच्छिन्नोक्तइत्यवश्यमेव
 वर्तयतइति च तद्वि विविधेभ्यः कालस्य तदसीत्तत् प्रतीयतेऽनागतत्वं
 वा कालापाधिविषयेऽपि नैवावच्छिन्नं येनैवासेऽप्यर्थं दिनात्तत्तत्
 अवच्छिन्नो वर्तयतइति प्रतीयतः तेनैवापाधिना तत्तत्तत् अवच्छिन्नो दत्त
 इति बर्त्तयतइति च यदाचित् प्रायते । ननु संक्षेपेत्तत् तद्वि
 तदुपाधिसम्बन्धस्य स्वस्वोक्तवतिष्ठमानस्य वर्तमानप्रत्ययः यदा
 तस्य विमर्शो भवति तथा भूतप्रत्ययो यदाऽनागतत्वं भविष्यत्
 प्रत्ययइति नैतदपि यद्यपि अटोविषयितार्थस्य तत्त्वान्तरं
 तत्त्वान्तरादप्यवच्छिन्नोक्तव्यवधानवत्तदवच्छिन्नं । विमर्शविमर्शो
 कालोक्तविवर्त्तना बोधो सर्वत्राभेदं चर्चं निरूपयमाने तन्मन्त्र
 प्रतिपत्तेऽप्यर्थं प्रत्यय तद्विषयं कुर्यात्तः साध्याप्रचोऽंतांशितः
 मानसि । तद्विषयवच्छिन्नः कालो वर्तमानः तत्त्वान्तरावच्छिन्नो
 भविष्यत् तद्विषयवच्छिन्नो भूतइति चेन्न कालोक्तव्यवधानप्रतीतिवच्छिन्नो
 विमर्शवच्छिन्नः प्रतीयतइति वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गात् तदवच्छिन्नो ।
 द्वितीयवच्छिन्नो तस्य तत्त्वान्तरावच्छिन्नोऽप्यवच्छिन्नोऽनुपपत्तिः । अतः

भूतानां भागानिदृश्यान् यत् न दुरधिगमः प्रध्वंसस्यापि प्राग-
 भावत् यत् विज्ञेयो ब्रह्मणः । अभावोविनाशो प्रागभावः उत्पत्ति
 मात् भूतद्वयोविज्ञेय इति चेन्न कोहि प्रागभावस्य विनाशो येन
 विनाशोऽप्युच्यते । यदि प्रतियोगिभूतोऽप्यदिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभाव-
 वत् प्रतियोगीति सोऽपि विनाशो प्रागः । उत्पत्तिमात्रं प्रध्वंस इति
 उत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः । यद्यसावसत् सत्त्वं तच्च सामान्यं तदा
 अभावे असम्भवम् । अथ सत्त्वसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसक्त-
 तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् पूर्वमसत्तः पश्चात् सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न
 पूर्वोक्तानीयत्वादर्थस्यैव निरूप्यमाकृत्यात् । एतेन कारणावच्छिन्नं
 सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरुक्तं पूर्वापरनिर्वचनमन्तरस्य कारणाद्य-
 निर्वचनम् । अथ सापेक्षीतानामन्तराद्यप्यसत्त्वानिदृश्याः यत्क्रियाव-
 द्धिज्ञो वा काणः स तत्क्रियापेक्षया वर्तमानो नान्यत्वेत्येति
 चेत् तदपेक्षयेति सोऽर्थः । किं तदुपपन्नेन उक्तं तदवधिगतया तत्-
 प्रतियोगिकतया उक्तं तेन प्रकारेण वा नास्ति । उपाध्यवच्छिन्नस्यातीता-
 नागतप्रतिपक्षविषयत्वमपि तस्यैव त्वसद्वदुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः
 अकारण्यं दीर्घादितद्वत्त्वादयं वर्तमान इत्यवधिपेक्षामन्तरस्य प्रतीक्षमान-
 तात् सर्वदेव च निविधायकपेक्षया आसीदपि भविष्यतीति प्रत्यया
 अवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव न तृतीयः नापि चतुर्थः आसीतानागत
 प्रतीक्षितार्थे क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् ।
 नातो निवावच्छेदप्रकारः प्रकाशोऽतीतानागतकार्ये वर्तमान इति चेन्न
 वर्तमानयावा अप्याप्यनिरूप्यमेव वर्तमान इत्युक्ता विज्ञेयस्य दर्शयितु-
 मशक्यत्वात् तत्क्रियाकार्ये तत्क्रियावच्छिन्ना वर्तमानता इति चेन्न
 काणस्य कारणवदवस्था निरूप्यतासम्भवात् कारणान्तरस्यानभ्युपगमात्
 तस्यैव च काणस्य तदावस्थेऽसम्भवात् । स्यादेतत्
 प्रागभावविज्ञानविषयोऽप्रागभावविज्ञानावच्छिन्नं कारणो वर्तमानः वर्त-
 मानेयाभिप्रायभावावच्छिन्नं पूर्वः तत्त्वभावावच्छिन्नत्वानागतः प्राग-

भावेऽर्थसंशयेऽपि साभाविकमेव भेदमादाय ज्ञानत्वात्-प्रमाणवत्त्वादेतु-
रभावभागभावइतिस्वभावभूतत्वेन विधेयस्य कार्यतादायकत्वम्
अनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंसइति च प्रध्वंसस्येति नैवे ज्ञाना-
क्षप्रकाशतापक्षे कोऽपिचित्स्य स्वयंज्ञानानुपपत्तेः कथं वक्तुमाशङ्क-
यते ज्ञानान्तरेण तथाप्येव वक्तुं मानतावभासापूर्विकादेव तदसौ इत्ये-
वमितिप्रत्ययस्य तदसौ मया हृश्यते इत्याकारतापरिच्छा । अतएव
क्षप्रकाशपक्षेऽपि निस्तारः । यावानर्थः क्षप्रकाशे वक्तुं मानतयोक्तः ताव-
देव परेण यद्वहे अभिचारात् क्षप्रकाशतायाच्चाधिष्णोऽपि विधेय-वि-
शेषाभावात् स्वरूपमेव विधेयइति चेन्न तस्यानुगमनानुगमनाभ्यामनुप-
पत्तेः प्राक्प्रध्वंसाभावशेषेऽपि स्वरूपतोऽपि विधेयपि कतरो भूतभावश्च-
ह्येतस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्यभेदजनक-
तया च तद्विद्यतावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिबद्धिं विना अन्य-
जनकत्वाच्चावमिति । उपाधिभेदाच्च कालभेदे योऽपि कतयाभिमतः
कालः सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसंज्ञोपाधिभेदसम्भवेन ज्ञाना स्यात्
तत्रायमेवोपाधिर्भावमिति चाविनिगम्यत्वात् प्रतिलयस्तभावभेद-
वादिपक्षेऽपि च ज्ञानाद्यक्षेपे वक्तुं मानतादिशब्दहारार्थमुपाध्यनुसरता-
वश्यम्भावेनोक्तेः प्राधिदोषयुक्तौवाधतादिति ।

ननु तथापि विधयभेदेनावश्यम्भविष्यत् प्रतीतिभेदस्य दुरवस्था-
त्वात् अतः सामान्यतः सिद्धौ विधेयविवेचनाशङ्का संशयस्याका-
मिति चेन्न संशयस्यापि निर्वस्तुमशङ्कत्वात् तथापि संशयस्य निश्च-
यात् किमुपाधिरित्येव विधेय उत आतिष्ठतः आद्ये किं निश्चयविधेये-
कोपाधिरिति उक्तं कारकविशेषेण उक्तान्तेनैव केनचित् स्वस्वमिमा-
कृतः । न प्रथमः तस्यानिर्वचनतात् उभयकोटिविषयः संशय इति
चेन्न कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयमशङ्कत्वात् प्रतीतिरेव नैव
मिति चेन्न भेदाभेदप्रतीतिनां शब्दस्वरूपविप्रतीतिनाञ्च काङ्क्षा-
व्यवस्थात् समुच्चयशब्दादे कोट्येव विरोधः प्रकाशते संशये तु विरोध

इति विज्ञेय इति चेत् पीतः शङ्ख इत्यादिभ्यः कृतत्वं प्रपञ्चत्वादेर्भिन्ना व्यवसा-
 यिजनं विरोधं आत्मोपेयि प्रपञ्चत्वात् तथामि तस्यां बुद्धौ न भासते
 विरोधः इति चेत् नान्यमेवमिति प्रकाशेति तत्र कालान् तथोदेकाग्र्य-
 योर्विरोधमस्तीत्येवमप्येवमिति मिथ्याधियक्ता इति चेत् संशयस्यापि
 भवति इत्युक्तत्वं बुद्धित्वात्कीकृतात् तत्र वा तत्त्वबुद्धेः अतद्विषयत्वेन वि-
 शेषाभावात् अहि मिथ्यात्वतः बुद्धीरयतमुद्दिश्य न भवति अथावस्थित-
 कोटिदयविषयः संशय इति चेत् केयमथावस्थितत्वा प्राप्तिरनेति चेत्
 यन्मात्रं संशयमोदयितुं किं कोटिदयस्तत्त्वमेव तत्र कोटिदयस्तु धर्मः
 कश्चिदसौ स्यात् कोटिदयमिच्छयेन सहाविज्ञेयत्वदयस्य । द्वितीये
 ययसौ केनचित् प्रमायेन सिद्धः तदा तस्यैव कोटिद्वयान्विततद्वर्ग-
 विषयस्तु संशयवत्प्रसङ्गेन प्रसक्तत्वस्याप्यतः । अथ कश्चित्
 प्रमादस्तु तासौ विषयः आत्मा तर्हि विषयकतो विज्ञेयः एतेनान्योपि
 यः कश्चित् विषये विज्ञेयः स्यात्तदभावात्पुनश्च तदभावादिहेतोऽभि-
 धीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः अत्र तासत्येव न तस्य प्रति-
 भासे जितमसत्तातिवादितिः अत्र च सत्ये सत्येव प्रसङ्गः । नापि
 द्वितीयः कारणविज्ञेयोहि विज्ञिष्टा सामग्री वा स्यात् तदेकदेशोवा-
 नायः तस्याप्रत्यक्षत्वेन तदुपहितस्य प्रत्यक्षतोऽर्गमानुपपत्तेः नच
 तस्याभ्युपगमेन किङ्कलमभावात् कार्यविज्ञेयस्य किङ्कलमिति चेत्
 कार्यसत्तस्यैव विज्ञेयस्य विषयमानस्याप्यप्रतिभातिभेदस्य दृष-
 तीयत्वात् । नापि द्वितीयः कृत्स्नस्तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्श-
 नविज्ञेयस्यैव साधारणधर्मविज्ञेयत्वस्यानपेक्षितत्वादा-
 यति हेतुत्वेन साधारणत्वात् अद्वये न तस्मिन् किङ्कलभावात् तेन
 कार्ये विज्ञेयमसाधारणत्वा विरहत्वात् तस्या विषयान्वेनानुपपत्तय-
 सत्तिरकार्यस्यैव विज्ञेयीभवनासामर्थ्यात् । नापि तृतीयः तस्य दर्श-
 यितुमशक्यत्वात् । नच द्वितीयः धर्मिसत्त्वत्वादेरपि तद्विषयतया संश-
 यितत्वं प्रसङ्गात् नतैव नष्टं आनन्दं पुनरेवेति संशये स्तीदमा-

पराव्याख्यायां अहंत्वशक्तिरिति चेन्न सत्त्वप्रधानेऽपि सत्त्वमेव
 भवति नवेति मरुदभिमतोऽप्यवहादोषा किञ्चिन्मिदं सत्त्वसत्ताय
 मानवत्वमिव सत्त्वज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ततः किञ्चित्ति चेन्न सत्त्व
 एव ज्ञानस्य निश्चयवसंशयवजातिसङ्करः । स प्राप्ताव्याप्ताभावात्
 वा भविष्यतीति चेन्न अतएव हि तयोरेव जातित्वानुपपत्तिः ।
 किञ्चाम तवभूतात्वाभूतार्थत्वस्योपाधिद्वयवशात्क्षीकादयस्तयोः
 यदाच संशयत्वनिश्चयत्वस्यजातिसंशयसंशयं तद्विज्ञानमस्तीत्येते
 तदा कश्चिन् विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कश्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमिदं
 पेक्षिकी जातिस्त्वस्मिन्निति योऽप्युक्तः प्रत्ययः ईदृशस्य वचः काश्चिन्नापि
 भवता किञ्चिन्नामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं वाच-
 तिष्ठेत् । विशेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शनं इति चेत्तर्हि
 भवति स्याज्ज्ञेः स्थायुत्वं पुनश्च पुनश्च विज्ञेयः प्रतीयते चासा-
 विति विशेषदर्शनात् तच्चापि निश्चयत्वप्रसङ्गः । संशयात् पूर्वं नास्ति
 विशेषदर्शनमिति युक्तान्नापि संशय इति चेन्न धर्मिण्यपि पूर्वं
 तर्हि कथं तदूतविशेषदर्शनं स्यात् संशयकाये चास्ति विशेषदर्शन-
 मित्यनन्तरं तर्हि संशयानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्तस्तत् तदीयविवदात्
 विशेषात् अतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न स्थायुत्वा
 पुनश्चावेति संशयानन्तरं दादमयो मांसमयोवावमिति संशयोऽपि
 प्रथमं तदुभयमवयववतिरिक्तयोः स्थायुत्वविशेषयोः पूर्वं प्राप्ते-
 र्निश्चितत्वात् । अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशये पूर्वयो-
 रपदर्शनम् अतोऽनोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थायुः पुनश्चावेति
 कुत्रापि अमे जाते दादमयो वा मांसमयोवेति संशयप्रतिरोधो न
 स्यात् पूर्वं प्राप्तेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य क्षतत्वात् विशेषदर्शनं हि
 विशेषविशेषविशक्तिरिति ननु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि
 विशेषात् संशये प्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेत् तत्र संशयेन जानु-
 दर्शिको विशेषोऽथ न संशयस्य निश्चयत्वमिति चक्षुषाणां सिद्धा-

याम् उपदर्शितवियामकसिद्धिर्मवति सिद्धिं काश्चिन् निघामको संशयस्य
विशेषद्वयं प्रति निश्चयं नास्तीति सिद्धोदित्यन्योन्याव्यापत्तः को
वादिता । स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्म्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमाने
तद्वैयर्थ्यमापद्यते तच्च तदेतन्मप्युपगमएव निवर्त्तते तेन धर्म्मिज्ञानं
निवृत्त्यात्मकम् अन्यदेव स्थाकुर्वा पुरुषोवेति चान्यदेव संशयज्ञानं इत्य-
भ्युपेक्षामिति चेत् मैत्रम् एकधर्म्मिसम्बन्धोपपन्नकतिरेकेण स्यात्तत्
पुरुषवद्वैविध्यैरव नास्तीति स्थाकुर्वा पुरुषोवेत्येतदेव न स्यात्
नहि यस्य कस्यचित् स्थाकुत्वेन यस्य कस्यचित् पुरुषत्वं विरुध्यते
धर्म्मिसम्बन्धमनन्तमात्रं विरोधे जगति तयोरेव नान्यस्य कतिप्रतीत्य-
सम्बन्धेव प्रसज्येत तस्य धर्म्मिबोधा पुरुषवन्निरुपपत्त्याया संशयो-
निवर्त्तते नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषवन्निरुपपत्त्याया संशयोनिव-
र्त्तत नोत्पद्यते वा विशेषाभावाद्यथाशङ्कम् कश्चरीरविषयः संशय-
स्तथैव हि पुरुषोवत्तिविषयोपि नास्तीति कथयैदमर्थेन समासाधि-
कारव्याभिमानः योऽयन्मुक्तताधर्म्मा स किं स्थाकुत्वं पुरुष इति
कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृतं इत्युच्यते निश्चितं
ज्ञानसङ्गत्या सङ्गातव्यं गौरवः पुरुष इतिवत् विशकणितोविज्ञान
संसारइत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः ।

नन्वस्ति तावत् स्थाकुर्वा पुरुषोवेति परस्परविरुद्धार्थावगाही
प्रत्ययः स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति न उक्तवाधकैः सर्वप्रकार-
लङ्घने परिशेषासम्भवात् यच्च स्वरूपमाशय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते
तदपि निर्वर्त्तुं न शक्यते तथाहि भावतदभावयोः कोविरोधः सहा
नवस्थानमिति चेत् देशभेदेन सहाप्यवस्थानात् देशभेदेनेति चेन्न
सयोगाद्यव्यापकत्वं वक्ष्यते तदा तथाप्यनुपपत्तिः । प्रकारभेदेन
तथाभावस्याभ्युपगमात् तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानव-
स्थानं विरोधः सयोगाद्यव्यापकत्वान्भ्युपगम्य पक्षे च देशभेदेन सहा
नवस्थानं स इति चेन्न तदिह तदुभयभावस्थानसाहित्यनिषेधात् तदु-

भवावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात् त्वस्यैव प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं
तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः प्रत्यक्षावस्थाननिषेधादेव
प्रथमे विद्यावनिषेधादिवत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युप-
गमात् यदाहैको वस्तुनः प्रतियोगितेति शक्यम् । अन्यस्यैव क्वचित्
क्वचित् तादृशेन निविध्यतीति द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्य-
स्वीकारस्य स्यात् तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयेवाङ्गीकारात् । पर-
स्परप्रतिषेधकत्वं विरोध इति चेन्न तद्धि परस्परप्रतिषेधेयं प्रति कार-
त्वं वा तदात्मत्वं वा न प्रथमः प्रमाणाभावेन तथाविधतत्वाभ्यां नङ्गी-
कारात् न द्वितीयः प्रतिषेधप्रत्यक्षार्थस्योभयानुगतस्यानिर्णयनात्
यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत् स विरोधकस्योरिति
चेन्न सत्त्वासत्त्वयोरेकापराक्यत्ववैयधिकारस्यात् सम्बन्धतद्वातिरेकत्वे
च एकसत्त्वस्यैव चापरात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य
सत्त्वमिति वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्यादस्याप्रापातात् यत्र घटा-
भावइत्यस्य खल्वयमर्थः यन्नाम यस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावः
तत्रैव घटोनास्तीत्यास्याप्राप्त्यर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभाव-
इति यत्र घटइत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः अत्र घटा-
भावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धि-
निषेधः घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि
घटात्मकतेति तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घटइत्येवार्थः कतो घट-
तदभावयोर्भेदं मनसि कृत्वापि न विप्रतिपत्त्यमिति यत्रैकस्याव-
स्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेणैव पौनरुक्त्यादिरिति चेन्न निर-
मस्य क्वचिद्वदकव्यवच्छेदकत्वेनासिद्धत्वापातात् विरोधिकव्यवच्छेदक-
त्वस्य च विरोधानिर्णयनात् भावप्रत्यक्षेऽभावव्यवच्छेदेऽभावप्रत्यक्षे वा
भावव्यवच्छेदे नियमार्थ इति चेन्न वक्तव्यमभिधानेऽनुगतकूपविरोधा-
निर्णयनात् । किं वा भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावनविधानातिरिक्त-

विरहभ्युपगमे पुनरपि स यत्र भावकस्य भावः यत्राभावकजाभाव
 इत्युभेयविधेयभावाभ्युपगमेरभेदादिति यौनवत्स्राधिककलाभावयव
 स्मारेतत् भावाभावयोः स्वस्वमेव विरोधः नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः
 यथा कलाभावस्यैव सती स्वात्मनि सदिति भवितुं स्यवहारं
 करोति तथाभावाभावो विरोधात्मानानेव स्वात्मनि विरुद्धत्वं भवि-
 तव्यवहारं । कुर्वाणे कर्तृत्वा विरोधइति चानुवागे स्वात्मन्यस्येत्युक्तं
 किन्तु विरोधप्रकृतिप्रत्यये भेदस्यैवस्वानमित्यभिधेयम् । यदाह
 आरमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यदिद्वयधर्माध्यासः कारकभेदश्चेति तदे-
 तदनुपपन्नं यत्तयोर्हि विरुद्धत्वं प्रत्येकं वा स्यात् मिश्रितयोर्वा नायः
 प्रत्येकमेकान्यैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् नैकत्वाभावोभेदोऽभिसतः कि-
 ञ्चोन्मात्रापेक्षभेदस्यैविरुद्धधर्मावयवमिति चेन्न तस्याभावात्
 काचभेदेनैकस्य भावाभावावयवत्वाभ्युपगमात् तदभेदइति चेन्न तद-
 भेदस्य साभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैधर्मात् एकोपाध्यवच्छिन्न-
 त्वस्य विवक्षितत्वे काचभेदाभिमतेषु सम्भवात् मिश्रोपाध्यवच्छिन्न-
 त्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात् असह्यवच्छिन्नमिश्रोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य
 वाञ्छितत्वे सहसत्त्वस्य कक्षावक्ष्यत्वेन तथापि काचभेदविवाद्याहत्या-
 प्रसङ्गः मिश्रितत्वदाययोरेकदेशत्वं वा एककालत्वं वा एकप्रकारेण
 वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदोवा नायः भावात्मानाभावयो-
 रसदभावात् न विलीयः भावस्य प्रथमं प्रथमभावात् तदनुपपत्तेः न
 द्वितीयः संयोगाद्यप्यवृत्तितावादिष्टोऽसमादौ संयोगभावाभावो
 कादभावात् अथाप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगम्यते भावाभावयोर्द्वौ प्रका-
 रात्तर्भावे प्रमाणाभावात् नापि चतुर्थः सद्धिर्वादि निर्देष्टुं शक्यते
 तदापि भावप्राप्तभावयोर्भावप्रसङ्गसंयोगैकदाभ्युपगमेन तद्विशेषि-
 तयोरेकदावश्यमनभ्युपगम्यतया कदा विरोधस्य तदावयवेति
 वक्तुमशक्यत्वात् किञ्च भावप्राप्तभावयोर्भावप्रसङ्गसंयोगैर्हि तथा भावो-
 ऽभ्युपगम्यते तदा आत्मभेदप्रसङ्गः कदाचित्त्वेऽपि सावकाशत्वात्

परस्परप्रतिषेधात्कथञ्च । अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रत्ययभावो
भावप्रत्ययसंयोगाविरोधापत्तिः तत्तदसम्बन्धमात्रेण विरोधो बहु सत्त-
दसम्बन्धविशेषेणेति चेन्न विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कथमिच्छाया
स्थितियोग्यतापत्तेः निवर्त्तनेन तथात्वे वा अविरोधक्यापात्तात् साप-
श्यत्वेन च यदि विशेषानुगतमसम्बन्धोपपत्तेः तदा तदभ्युपगमस्य
प्रमाणाभावात् नहि निर्विशेषासम्बन्धमात्रसङ्गतिं प्रमाणाभिधानां
प्राप्नोते । अथ सापश्यत्वेनापत्तेः सत्यपि विशेषे असम्बन्धस्य साधारण-
रूपगुणत्वादेन विरोधात् अविच्छिन्नप्रदर्शनाच्चै तदा भावप्रत्ययसंयोग-
सादृशेवास्तु संवापत्तिः प्रत्ययसदो विशेषे सामान्यस्यस्याप्यप्रा-
प्त्युपगम्यत्वात् तदादायैव विशेषे विरोधप्रत्ययसमाप्तात् भावाभावेनो-
पविरोधानाभ्युपगमे तथाप्यनिरूपयितुमिति चेत् केवमापत्तिः । तत्रैव
इति चेत्

अथ कल्पकः अत्युपगतध्यायं प्रति व्यापकप्रसङ्गं सः तत्प्रसङ्गस्य
स्वोक्त्या हतमेधनमिति चेन्न कथ्यते । अस्मिन् प्रसङ्गेऽपि सम्भ-
वना नाम तर्कः तद्यथा यदि कल्पं सहकारिणि सम्पत्सुते तदा मे
हं प्रमथिष्यतीति इत्यापादनेऽपि भवत्याह । अगम्यते तदाप्यपक्षमि-
थीति चेन्न तथाभूतमपि प्रत्यक्षाप्यात् व्यापकप्रसङ्गने कतावात् व्याप्ते-
नैत्यपि कार्त्तमिति चेन्न निवृत्त्यासङ्गतात् किं परमार्थसिद्ध्याप्यव्यापक-
भावस्य स्थितयोः सङ्गोपेक्षानिरूप्यम् उक्तं व्यापकव्यापकभावेन तत् ।
नाद्यः तदात्वाभावेन चैवरीत्येनेत्यादि प्रसङ्गप्रसङ्गात् अन्वया-
परैक्यादिनामस्मिन्नन्वयेन स्वमपि परान् प्रति तयात्वेन अत्युपगमि-
मस्यत्वेन परमार्थस्यैवाभूतेन प्रसङ्गमेव प्रसङ्गात् । न द्वितीयः
स्वमपि तथेष्टानिरूप्यार्थं सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे कथेऽभवेदित्या-
दिना दोषेन सत्प्रसङ्गतयानिरेपि तत्तदव्यतिरिक्तत्वात् सर्वं व्याप-
कतामिरेनेत्यपि विशेषजीवमिति चेन्न स्वमपि स्वप्रत्ययैरेव च
मात्रेण व्यापके विवक्षे प्रसङ्गस्यापत्तात् । अथ स्वमपि स्वप्रत्ययैरेव

व्याप्यत्वञ्च तथात्वे नाभ्युपगमस्य च यन्मपि प्रसङ्गस्याङ्गमिति चेन्न
 तथात्वे नाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य प्रत्यक्षेणैव
 समर्थत्वे न वाक्यव्याप्यत्वस्यापि प्रहेलने प्रमाणाभावात् तस्माच्च
 प्रसङ्गः संप्रत्यक्षिदङ्गत्वं तस्य विपर्ययापत्त्यवस्थाविता देवायैव स्यात्
 प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानदर्शितार्थं दन्तयोपस्थासात् सौमसानां
 संपन्नव्यक्तव्यवृत्तिसाधनविपर्ययव्याप्यताभावद्वयप्रसङ्गश्च तावन्ना-
 देव तस्य संपन्नसाधनाद्यमत्वात् तस्य व्यतिवक्तव्यत्वमपि मन्तव्यम्
 चक्षुष्या विपर्ययेयि कातरभावेन संपन्नसाधनाद्यमत्वादेव यत्तु
 प्रसङ्गः परपक्षबाधमात्रं तत्र वराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावत्तैव
 वरपक्षप्रतिपक्षमन्त्रे न वाक्यव्यतिविपर्ययपर्यवसानपर्यन्ताननु-
 सारिकादिति युक्तं पक्ष्यामः तथाच सति कथितव्यवस्थासङ्गतिरिह-
 वक्ष्येव । अथ व्याप्याभ्युपगमेनाप्यनिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिर्यत्र इति
 चेन्न इष्टार्थसम्भावनावामव्याप्तेः । तेन व्यापकस्य प्रतीतिः सहति चेन्न
 इष्टापादनेयि गतत्वात् अप्रमितस्य तथेति चेन्न प्रथमानुमानेयि गत-
 त्वात् अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न वक्तु-
 गत्या व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिपक्षसिद्धस्य व्यापकानुमानासम्भवेन
 तथाभ्युपगमपर्यन्तं गन्तव्यत्वादेव । नन्वेवमन्वतरासिद्धं व्याप्यं प्रसा-
 ध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छ्रितं तदप्रसाधनेऽन्वतरासिद्ध्या तत्रसाधने
 परस्याभ्युपगमसिद्धान्तमनुगृह्य वादिना प्रसाधितव्याप्यात् व्या-
 पकसाधने पर्यन्तयोऽपेक्षयादिति किं तत्र तथा न स्यात् किमत्र
 प्रसृतया चिन्तया चान्वतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं प्रहेल्यार-
 यित्वैव न व्यापकसाधनमभ्युपेयं तस्याधमा स इति चेन्न निघोक्त-
 ङादौ तत्ताभासेयि मतत्वात् चान्वतरासिद्धादिकतिरेके सतीति चेन्न
 सन्निवृत्तधूमदर्शनात् यद्यर्थं धूमकदाऽप्रमानिति सम्भावनायाः पर-
 मार्थमज्ञातार्थमज्ञावात् प्रमात्रं व्यक्तुमदारवत्त्वा चक्षुष्यमात् तत्-
 कार्थं प्रमात्रेनाप्रतीकमनेत्यपीति चेन्न अज्ञोदतोत्तरत्वात् सर्वस्य

काङ्क्षं पूर्वाज्ञोभवानिष्टथापकेष्टथाप्येदादृशे गतत्वेनातिशायक-
 त्वात् तद्वत्त्वं दाघंमादोयितस्य काप्यस्याभ्युपगमेनेति कारणे च सिद्धे
 तद्याप्येन प्रसङ्गस्याप्युपगमात् तत्तथा कार्यत्वाद्यदृष्टमदृष्टादि नीमां
 सः संसृति तदासीनविशेषेण चार्तकार्यमपि प्रथमस्येदस्य तदिति ।
 अपि प्राप्ताकार्योऽन्योन्यान्वयः यत्कचं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी-
 त्वाद्याप्येभिर्व्यवसाया यद्वर्त्तनीयते स्वरूपचैवां स्वस्याश्ववहितसा-
 पेक्षव्यवसायाः अन्योन्याश्ववहितान्योन्यापेक्षितमन्योन्यान्वयः
 अन्यदितस्य तदेव इवमात्माश्वयोऽन्योन्याश्वयश्चकचं विद्वदसु-
 चयो व्याघातः उपपत्त्योपपादकप्रवाहोऽनवस्थिरनवस्था साभ्युपगमदेव
 तुल्यताप्रतिबन्धीति । यथात्माश्वस्य सम्बन्धितारभेदादाभासत्वं
 यथा प्रमेयत्वस्य आत्मनि कृतो क्वचिन्नैवमपि यथाभेदकाण्यस्यस्य
 यदस्य पूर्वकावच्छेदात्मनोत्तरकावच्छेदितकामात्रं प्रति कारणत्वेऽ-
 न्योन्याश्वस्य अस्तिभेदात् यथा ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानजनने
 चकचस्यापि यत्नात् यथा बीजेनाद्भुतस्यैव ज्ञानः तेन च बीजं अन्यत
 इत्यत्र आद्यतत्त्वोपाधिभेदात् यथा काचभेदादितो जननाजननादौ
 जनवस्थायाः क्रियायै परम्यदात्मन्यपेक्षयात् यथा सामग्र्याः कार्यं
 जननाय स्वतामग्र्यावपेक्षे तामेतान्मध्यावन्तीमनवस्थायाः चकते
 क्वचिन्नैवमिति यथा स्वान्ये भिन्नदुहितजननाय स्वतत्त्वभेदानुपजीवना-
 दपि भेदस्यावन्ते प्राप्तेऽप्यपिदेवात् तामेतामर्द्धं चावन्तीमनवस्था
 माचकते प्रतिबन्धविशेषात् यथा धूमानुमःनेप्युपाधिप्रज्ञा प्रतिवत्ता
 लोकांनुक्तवत्तादिति तदेतेषामापादनानि वर्त्तमानाः यद्यमुक्तवत्त्वेन
 नृ संयाहः यद्यपि यातग्राह्येण प्रसङ्गस्यानवसरेण विशेषेणना-
 भासीभूतत्वात् । प्रसङ्गज्ञाने तावतां विशेषवत्त्वानभावेनापि तत्त्वत्वं
 विशेषवत्त्वमिति चेन्न अन्योन्याश्ववत्त्वाभासत्वंप्रमेयत्वस्य अस्तिभेदस्या
 भावे नावस्थायामेवनाकाङ्क्षाभासत्वंप्रमेयत्वस्य तदभेदाभावे
 नाकाङ्क्षायांनराश्रयितीत्यस्ति चकचमप्युपगमत्वेन अपि चापसिद्धान्त-

विरोधादिष्वपि तर्कवत्त्वं न भवति । न च द्वाहं वारणीयं येषैव नियमे
तर्कान्तराख्यमन्तर्भावस्तु न तयोरेवेति दृष्टम् । नियमाभ्यामुपपत्तेः । आत्मा
अथादेशं न च श्रुतिः । प्रमाणापत्तमचेत् तर्हि प्रमाणाभ्यामात्रिर्भावः
न चेन्मूलशेषित्यमित्युभयवः । यावन्तः कथं मोक्षमीशः । अथोच्यते
यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वं तद्देहे दृष्टं । तथापि विवादाध्यासिते इय-
मुपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारोपापादने नोक्तदोषापत्तिरिति
मैवम् । एकत्र इयस्यापि दृष्टत्वात् तदाश्रयत्वं तदाश्रयित्वञ्च मिथो
भेदनिवर्तयतीति चेन्न तन्निष्पत्त्याऽप्याश्रयं द्वाहोक्तत्वात् । एतदाश्रय-
त्वादेतदाश्रयत्वात् नैकं स्यादित्यादिवचनमङ्गुष्ठापाद्यमिति चेत्
मैवम् । यद्येतदेवेतदाश्रयादि स्यात् तत्तदेतन्न स्यादित्याद्यापाद्यं
न चैतत् युक्तं धर्मापाद्यगोचर्यत्वात् । न च शब्दम् अपाद्यस्य प्रमाणा
नाश्वसानुकूलमेति आश्रयादपि सा भवन्ती न दोषमाकलयतीति न च
आश्रयापादकयोः सामानाधिकरण्यानदरेणैव प्रसक्तः स्यात् । अतो
विपर्ययाप्यवसायिजमेव स्यादेवं हि विपर्ययोक्तव्यः ।

यन्नाम भवति चेतदेतत् तस्मात् नैतदाश्रय इति न चेतदेतत्
भवितुं शक्नोति एतदित्युद्धिष्टे चर्म्मिच्छेतद्विधानासम्भवात् । उद्देश्य
विधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् । न च प्रसक्तमात्रमेतत् । बाधायैवास्तु
कृतमस्य विपर्ययप्यवसानेनेति युक्तं । अथपि प्रसक्तमूलस्य आते-
रित्युक्त्वा प्रसक्तनिवेधे तद्विरोधप्रमाणास्तत्प्रसक्तमन्तर्भावोक्तः ।
अथैतदेतदस्य स्यादित्यपि न शक्यप्रसङ्गमन्तर्भावः । एतदस्यान्यथा कृत-
त्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसक्तेः । आश्रयादेवा-
विपर्ययेत्येव विधेयान् विधेयित्वात्तन्निष्पत्त्यादिनोविरोधकत्वात्प्रति-
मात्मानमात्मनि विधीयमानं न च मनो एवदन्त्यात्मा एतदस्यान्तर्भावः
एतत्त्वादेव अन्त्यात्मादेव तदात्मन्यप्यवसाने । आत्मन्यात्मन्यप्यवसानात्
नन्त्यात्मादेव तदात्मन्यप्यवसाने । अथैतत् विधेयान् विधेयित्वात्तन्निष्पत्त्यादि-
नोविरोधकत्वात्प्रतीति न चेतदेव अतोऽन्त्यात्मा नैवावशिष्टमे

अवधीयमानं तत्तदेवैव प्रत्यक्षवशादेव यथाहं भवदन्वचक्षुःशक्तिभेद
 वर्त्मनं ज्ञानं प्रमाणास्तु न सङ्गते यदि चान्वचक्षुःशक्तिभेदोऽपि स्यात्
 तथापि प्रसङ्गमूक्तभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कृष्टित्वादेतेनैवोप-
 धीयमानानामन्वचक्षुःशक्तिनाम् ऐक्यमादाय प्रकृता तथैव प्रसङ्गे विप-
 र्यये चोपनयन्ती स्वादेवोक्तदेवाचक्षुःशक्तिमेति एवं प्रकारता आश-
 याश्वविभावत् प्रकारात्सादृश्येज्जप्यात्मनोदाहरणेऽपि दिशि
 क्वात्तुमन्वयसीव । न तावत् व्युत्पत्तेरुद्देशाधीनबोधाधीनबोधं स्यात्
 तदा न व्युत्पत्तेरिति तथा सति व्याप्युत्पत्तिः एतद्देशाधीनबोधं यत्त-
 द्देशाधीनबोधस्य तस्यैवावृत्तत्वात् कदाचन व्याप्यव्यापकभेदकल्प-
 नवा अभिप्रायाप्रतीतप्रत्ययोर्वारुणेऽप्यतथात्वं ब्रह्माख्यकदम्बदर्शभ-
 त्वात् एवमन्योन्याश्रयान्तरेऽपि एककक्ष मध्ये परमगर्भाभ्यात्मश्रया-
 न्योन्याश्रयावेव विपरिणतमिति तद्वैषं नातिकामति व्याघातस्तु यथा
 सङ्गाख्येऽप्यत्र तमपि कथं प्रयोक्तव्ये यदि यद्ययं सन् स्यात् तदानी-
 नमत्र स्यात् इति तर्हि अत्र स्यादित्यन्यापि सन्न स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे
 यथैवसांनत् अन्भेदेन व्याप्यव्यापकभावस्य वासिष्ठ्यापत्तिः सभावा-
 विरुद्धोपजीविनी च विरुद्धाकारेऽवस्थाप्रतिनिरासादेव निरुक्तप्राये
 नैर्महिषकतो न भवति अन्भेदात्ता निरुता यतोऽनृत्तिवात्मतेति
 एव हि तत्रोर्ध्वरोधः अन्वयस्यास्तु यथा सत्तावामपि सत्ताकारमित्य-
 नृत्तौ सत्ताप्रवाहद्वयमात्रे तत्र अर्थः प्रत्यवस्थेयं न तावत् यदि
 सत्तायां सत्ता स्यात् तदा न विरुद्धाः स्यात् सत्तायां सत्ताभ्युप-
 गमस्य विरुद्धावस्थेयमेव सह आश्रित्यैव सत्तिदेवोपस्थितत्वात् प्रति-
 वन्ती च सङ्गीते । अत्र प्रमेयत्वमभिधेयत्वकथं चैव सन्निकर्षवत्ता
 भावप्रतिषेधितादीनामात्मन्यित्यवर्जनात् अन्भेदात्तावस्थासङ्गि-
 का आसिः सन्नभिप्राया च स्यात् इत्यर्थः अन्भेदस्यापि अभिप्राय-
 स्थितिरिति तात् सन्नभिप्रायादिना कथमेव सन्नानन्द एवमन्भेदभाव

मखीकुर्वता तदमेव साभावत्वस्य एवं तदेव यावत् तदेव साहक-
 र्यात्मप्रतीति एव तदेव प्राप्य प्रतिकारणस्य साधोपायक इत्यत्र
 एवंच तदेव नाशं तावत्तस्य प्रपञ्चसिद्धि एव तदेव तन्मन्त्रि सत्यत्वस्य
 साभावत्वत्वोपपत्ते इत्यादि यच्चतुमुपपत्तिमाहत्यावयवताभासविषे-
 काय द्वित्रिषामकमुपेयम् । अन्योन्याशये चाक्योपायप्रत्यक्षबोरोर्यो-
 गाशक्ततायां समसात्त्विकयोश्चाभ्योन्याप्यव्यापकतायाम् एककार्य-
 कारिणास्यान्योन्यासहकारितायामेवमन्वयिष्यति तत्र तत्र दर्शनात्
 कथं न चाभिहितम् । कस्य विज्ञेयेत्यस्यतिरेकेणविज्ञेयमुपादीयेत । तत्र
 तत्राविरोधात् नैवमिति चेन्न अन्यत्र तत्राभावाददर्शनस्य विरोधाच्च न
 गमनस्यस्याविरोधात् । तत्र तत्र तत्रात्वे प्रमादसङ्गात्तत्र विज्ञेयइति
 चेत्तर्हि तत्त्वज्ञानस्य प्राप्त्यसूत्रं तत्रात्वे प्रमादभावश्चेत्परीक्षोद्वेग-
 मिष्यतां कृतमन्योन्यास्यशेषेण व्यभिचारितदोषत्वेनेति । अत्रचेति दुःख-
 जन्मादिसूत्रादिव्युत्पत्तिव्यभिचारदर्शनात् असात्त्विकविज्ञेयस्यतिरेक-
 दर्शनदुःखत्वस्य कार्यकारणभावस्य तज्ज्ञातीयतया नियतत्वेन अस्ति
 भेदस्य चक्रकान्तर्भूतत्वात् । आघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वान्ननकत्वे तथा
 नच कावभेदादिर्विशेषो घटते घटतत्प्रभंसादौ कावभेदेऽपि तादात्म्य-
 आघातोपगमादेव सत्यतिपक्षजस्योक्तोविशेषो आघाते येन पूर्व-
 बाध्यबाधकयोर्द्वेयरव्यभासत्वमुत्तरस्य उत्तरस्य परं तथोपेयतइति
 मुख्यः । यद्यपि हि प्रतियोग्यहेतुः आध्यान्तरसाधकइत्यपि तस्य
 जातुत्तरवैधर्म्यं तथापि तद्वैतुत्तरसाधकः समवयवप्रतियोग्यप्रतिपक्ष-
 त्वादित्यस्य दूतकत्वार्थमवधारणेच्छस्य दारालम्ब्यसाधकत्वात् साधार-
 दावलोपस्थाप्यस्य दारोक्तं वा कदाचित्तकताकमुपपत्तिविशेषमागतम् ।
 नच तत्राकामेव व्यापकः सत्यविकल्पः । विद्यमानैवेति शब्दं मनु-
 यतः शब्दादेर्निवृत्त्यन्वयेकसाद्विज्ञेयत्वापदभावनुमानाजया सति
 किं न स्यात् तथोक्तिरोक्तसाद्विज्ञेयः प्रमादस्य व्यापकइति चेन्न तथा

निवृत्त्यननिवृत्त्यनित्यभयमाकांक्षामित्याद्ये तथा विवृद्धत्वनिवृद्धत्वं
 स्थाकामित्यपि नृपयोऽस्मात् कथं वारविध्यसि । स्यादप्येवं यदि
 सत्यतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति चेत् तर्हि मन्त्रार्थं प्रथममप्य-
 हेतोः समानकालप्रतिपक्षहेतुप्रतिवृत्तत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते
 कानवस्थायाश्च सस्यां यस्यां सत्तायामवरापरो सत्तायाद्या तस्या
 वास्याः प्रमात्रेण सिद्धौ नामवस्थादोषः स्यात् असिद्धौ चाश्वयासिद्ध-
 विषयभाषादनमिति । यदि चास्मात्स्यादिषु धर्मेषु विज्ञेयोऽय-
 मभिधीयते प्रमात्रसिद्धत्वात् तत्र तत्र तथोपेयतइति सस्यां पादन-
 स्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमात्रं नास्तीत्युक्तं भवति तथाच तत्र प्रमात्र-
 प्रत्यक्षावसरो न पक्षश्च खेति । अपरेपि विषयभेदात्तर्कभेदा आका-
 श्यादिषु मन्त्रमुचिताः तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः क्षन्तगौरव-
 नाशये चानौचित्येति । विकल्पो नान्यययोग्येभ्योऽस्ति न भुपमते तदेक-
 देशान्वयनियमनिर्द्धारकाश्चकृतमविनिगमः सत्यतिपक्षहेतोरिव नि-
 र्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिषेधपक्ष प्रसङ्गसत्तात् नान्यतर-
 मादायापि प्रकृतस्थेऽपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेव अनुप-
 पन्नं चेद्वत् पुंसः तत्र यदि संशयः स्यात् तत्र किं न स्यादिति चेन्न
 भावानवशेषात् प्रमात्रासम्भवेन क्वचिदपि विज्ञेयः कथमभ्युपगम-
 योः प्रमादाय वक्तव्यत्वाद्येकस्यान्वयः स्यात् । नन्वेवं प्रमात्राभाव-
 यश्च दोषः स्याद्विनिगमइति चेन्न तस्याविनिगमेत्येवमेवाविनिगम-
 स्यैव प्रथमोपपत्तस्योपपत्तासौचित्यात् । नन्वेवमनुमानेपि क्विन्न-
 विनिगमोदोषः स्यादिति चेन्न कनेकचक्षुर्नामभ्युपगमसिद्धभावात्
 सामान्येऽप्यवधारस्यैवामेव चक्षुर्माद्येभ्यः सामान्येण चविनिगमस्य
 चानेकाभ्युपगमे अक्षुपक्षादीति वाक्यस्यैव नान्येऽप्यवधार-
 तया दृक्चक्षुर्माभ्युपगमानर्हतिरुक्तः तद्यथा चक्षुस्य भायतोऽर्थान्
 प्रति प्रमात्राभावाच्चानिर्द्धारकप्रमात्राभ्युपगमात्तद्विशेषेपि विना
 बाधकस्यामात्राभ्युपगमस्यैवमप्युक्तं इति स्यात् ननु प्रमात्रार्थं यं तर्क-

नैवावस्थाः । . “तस्माद्देहात्मनोऽपि प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणात् ।
अर्थावस्थासहेतुत्वदेवप्रामादयोद्यतः ॥ इति ।

अथोदाहरणसहितदीर्घाभिसन्धौ शेषप्रामाण्ये तथा तथा सौ
गतीयं न विप्रतिपत्तुमर्हति । ननु बन्धदेवकोटिकाः संशयश्चेत्सर्वं
तत् कथं तर्कः स्यादिति चेन्न उत्तरांशस्य सम्भावनात् । आर्थावस्थानु-
पपन्नतावच्छेदकत्वात् संशयस्य त्वमेवभावात् उत्तरार्धस्यैवकोटिनिबिड-
त्वात् संशयस्य च कोटिद्वयमावृत्तत्वात् शतेन संशयस्यैवा वल-
वती या कोटिः सैवात्सर्ग इति निश्चयम् । द्विर्बोधि संशयस्यैव
वस्तुनिधतकारणत्वस्यैवव्यवहाराणि कोटिः स्यात् । स्यादप्येवं यद्यु-
त्तमं वदितुं येषां संशयानुमृतिः स्यादिति चेन्न उत्तरार्धोदाहरणे उत्तर-
मात्रियमात्रेः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिद्वयमपेक्षो-
त्तमं मार्थैकभावरूपं प्रमाणीभवनात् । तस्मात् यथावच्छेदोदाहरणा-
दृष्टत्वं त्यजन्तसादभावे दूषयानि मन्त्रिण तथोत्तमोपि तथेवेति
सुगमासुगमयोः सुगमदुर्गमत्वं कल्पनागौरवं दृष्टजातीयमपेक्षोदाहृत-
जातीयं दुःखेन धर्मीयते अल्पमपेक्ष च वदित्याशयित्वान्नानुभव-
सिद्धमेतत् दर्शितचेदं विविच्य ईर्ष्याभिसन्धौ यथा नैयायिकादिकं
प्रति जित्यादिषु प्रतिकार्याकर्तृणां भिन्नानामभ्युपगमावादके यथा
च सौम्यं प्रति प्रत्येकं कारणाणां समर्थाणामनेकसमानदेशकाधामेक-
नीलादिवत्तुस्यादके वेति दूषयानुपपन्नमिदं तद्यतिदेवेक कल्पना-
लाघवं साधनानुपपन्नं प्रामाणिकावच्छेदार्थमसमाधेयजातीयमनै-
चित्यं वैजात्यनामकं तस्य भेदः प्रज्ञैवाद्यादयः । प्रज्ञविधवमप्रति-
पत्तां प्रवृत्तिं प्रज्ञानेचित्यं प्रज्ञैवाद्या यथा अवस्थानि विधिप्रतिपे-
धेयः किमिच्छतीति वृत्तति प्रमादवच्छेदार्थं सौम्ये अतएव
जानेचित्यापरेणामकं वैजात्यं यदस्य देशं मनसि कल्पने प्रमते
रूप सचेतस्य मन्त्रेयचितेति । अपरे च न ज्ञायतीति देवदत्ते स किं
गौरः कृष्णोवेति वैजात्यं विना प्रज्ञः स्यादिति । यदि भेदमनाविध्यं

नाम दोषोनाशुमेवते तदाभीमर्षान्तरस्यान्तरेव परिहारात् तत्
 परस्परामाहान्तरुक्तम् । न केनास्या दोषोनाशान्तरपरिहाराभासत्वं
 वादिष्वर्षान्तरेवैव तत्परिहरणमनुविधिमित्यतोऽन्वे न जीयेत स्वर्षा-
 न्तरनिराहृतायां विप्रतिपक्षेयि प्रत्यपरस्परामाहान्तरात् समकृमृभात्
 कथावसानमनिच्छन् कथं भवेत् न चानवस्येति वाच्यं यावदुक्तं
 मर्षान्तरेव परिहरणे प्रश्नान्तरेव वा दूषोदभ्यनवस्यासम्बात् ।
 “दोषं कृत्विमिवैके स्वं कृत्विषोके विषोषणे । काण्डीमीमांसिषु प्राप्तं
 महिमा महिमादृत ॥” ।

ननु कथमत्र प्रामाण्यत्वात्तद्व्याख्यानमिति पृष्टेन यदि मूलत-
 माहस्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते तदाभीमप्रतिभा । अथ तथा-
 त्वं व्युत्पाद्यते प्रश्नार्थादेः प्रमाणादिवयत्वमुपन्यस्य तदाह्वयान्तद्वय-
 व्याख्या स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र त्रुते मूलतैवात्र विप्रसायेति न
 चाप्रतिभावं प्रसज्यते उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तद्व्याख्यानविशे-
 षणात् यदि त्वयं निवर्तो वादिनेष्यते यदा आस्येवं तेन व्यवहर्तव्य-
 मनुवादोदभ्येति तदा मध्यस्थोक्त्यात्मनस्य दोषतोऽपेक्षतां मध्यस्थेन
 ह्यप्यप्रभाषसापि यथा वाविप्रविधानं क्रियते तथा यदाप्रामाण्य-
 माहस्यमपि क्रियेत तदा बोधोद्यमस्य स्यात् तत्र विषये तथैव तेन
 वादिबोधनस्य प्रकृतात् तत्कालमध्यस्थं प्रत्युत्तरदानं स्वदोषपरि-
 हाराय प्रतिवादिनामि वैजात्यवस्थाप्रदर्शनं कार्यं मध्यस्थे प्रति
 तस्याप्रमावेर्नामि बोधने निर्द्धारितात् । ननु वादिभ्यामेव वादिनि
 मध्यस्थेन वा तं प्रति वादिना वाक्यान्तरादिबोधनस्यारोपणमे कथं
 नरक्तस्येति स्वीकृता स्यात् किं न स्यात् विशिष्टस्यै सम्बन्धे वा
 सत्त्वावेरन्वयस्यातिवादिभिरप्युपगमात् । ननु बन्धप्राप्त्यान्वय-
 विधानं भिन्नमिवादिषु व्यवहरतः कथं विशेषे विशेष्येति च
 नासत्त्वातिरिक्तमुपगम्येति चेन्न व्यवहृत्यान्वयभयुपगमस्य सत्त्वाति-
 त्यागानिवर्तनविशान्ततात् असदपि सदुपस्थितमेव प्रतिभासते ननु

अन्तर्गतं बाधकानां मध्ये क्वचित् सप्रज्ञा समादध्यात् तत्र च सख्यं
वादिनः प्रस्तुता प्रतिज्ञया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने बाधे
वज्रप्रदात्मके कस्यचित् परस्वार्थं सख्यं कर्तुं सख्यगान्तरमतार-
म्भोद्यम् इव तथापि परेण प्रज्ञाशेषेण पुनस्तथैव शास्त्रान्तरेषु
संक्रमणीयमिति सख्यमनये चक्रे सख्यवधेयम् । न च शास्त्रान्तर
संक्रान्तावध्यानां भवेत् सख्यवधेयमिति वा । न चेति निश्चयार्थम् अन्य
संक्रान्तावध्यायिनी स्यात् प्रज्ञाशेषः कृतकत्वादित्यादौ परेकोत्ते
कृतकत्वादेः अप्रतिपत्तत्वात्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्यापुच्छेदाभावात् । येन
हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वाचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वाचनीयतयेति
तस्मात् ।

• तत्तत्त्वोद्देशदीयस्य योजनाम् विधायान्तरे ।

प्रदुष्टता तस्य शोभे च निधा भवति मत्तुकियेति ॥

यस्ययस्यिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नाभया
प्राप्तमन्यमना हृदेन पठितेमाक्षिन् सखः खेचतु ।

अद्वाराध्यगुरुः सखीकृतहृदयस्यः समासाद्य-
त्वेतत्तर्जस्तोर्निर्मलमसुखेवासङ्गं सख्यम् ॥

तान्मलदयमासमस्य सभते यः कान्यकुम्भे श्वरात्

यः साक्षात् कुर्वते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदाख्यम् ।

यत्काणं सधुवर्षि धर्मितप्रदात्मकेषु सख्योक्तम् ।

श्रीहर्मस्य कवेः कविः कतिमुदे तस्याभ्युदीयादिभ्यः ॥

इति श्रीहर्मकृतानिर्वाचनीयतन्त्रे सख्यवधेयस्योपदेशः ।

सहीर्षपरिच्छेदः समाप्तम् ।

My mother

आत्मतत्त्वविवेकः

आत्मं यद्येवमन्वयं ब्रूमते नान्यथाहो ततः प्राज्ञस्य
 कृत्यतेः कथं हिताहितविधियास्तत्रसम्भावम् ।
 भूतेति सङ्गः स्यात् नित्यमपि हेतुकार्यत्वक
 कथं पूर्वग्रहणमात्रं जगतामीश्वर्यं विनेत्यतः ।

इह सत्त्वं निसर्गप्रतिकूलसम्भावं सर्वजनसम्बन्धित्वं दुःखं
 जिज्ञासतः सर्वस्य तद्दानेऽप्ययमविद्यासोऽबुद्धयः । सर्वथाप्यस्य
 विद्वेकवाक्यतया तत्रैवैवमेव तदुपायमाकाङ्क्षयन्ति न ह्यतोऽन्यं प्रवि
 योऽस्युद्योगितया आत्मैव तत्रवतोऽप्येव । तथाहि यदि नैराश्रयं
 यद्वा तावन्ति बलभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्रात्तन्मत्तत्त्वज्ञानं
 मेवेत्याचार्येणैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते ।

अथ वाच्यं भवदात्मनि-कामभङ्गे वा वाञ्छार्थभङ्गे वा सुख
 मुक्तिभेदभङ्गे वा अमुपपत्त्यो वा । तत्र न प्रथमं प्रमादभावात्
 यत् सत्तत् तद्विक्रं यथा घटः संघः विवादाभासितः प्रवृत्तादिरिति
 चेन्न प्रतिबन्धासिद्धेः । सामर्थ्यासामर्थ्यकस्यैविकदधर्मसंसर्गस्यैव
 मेदसिद्धौ तत्सिद्धिरिति चेन्न विद्वदधर्मसंसर्गासिद्धेः । प्रसङ्गविप-
 र्ययाप्यौ तत्सिद्धिरिति चेन्न सामर्थ्यं हि नदत्तत्वं वा तद्योग्यता वा ।
 वायुः साक्षाद्विशिष्टत्वप्रसङ्गात् । आहतिभेदादयमदेवद्वयं चेन्न
 तदनुपपत्तेः आद्यधर्मभेदेन विरोधोऽपि तन्मूलं स च न विवक्षितो

कावचप्रतिषेधात् मोक्षान्वयवत् तथासति विरोधादन्वयतयापि
 नास्ति हेतुद्वयवत्प्रसङ्गात् । नापि तदाद्येयप्रतिषेधाभावात् दृष्टव्य
 त्रिंशत्पालवत् परापरभाषानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समर्थस्याप्य
 कदम्बमसमर्थस्यापि वा कदम्बं प्रसज्येत । नाप्युपाधिभेदात् कार्यत्वा
 विवक्षितवत् तदभ्युपात् । नच शब्दमात्रमुपाधिः पर्यायशब्देऽप्येव
 प्रसङ्गात् । तदपि निमित्तभेदेऽपि कदाचित् प्रसङ्गः । अत्रापि भेदकत्वे
 कसमर्थस्यादृष्टेरपि भेदप्रसङ्गात् विषयकृतस्य तु तस्य भेदकत्वे
 परस्परान्वयप्रसङ्गात् नच निर्विमिश्रत्वात् आदित्यभेदकवचारा
 कसि प्रसङ्गादिति । नापि द्वितीयः साहि सङ्गकारित्याकृत्यन्वा
 प्रतिसिद्धी वा । न तावदाद्यः प्रसङ्गः सिद्धसुखत्वात् परानभ्युपगमेन
 हेतुसिद्धेयवत्त्वसङ्गकारिसमवधानवत् तद्धि कदाचित् इति को नाम
 नाभ्युपेति समुद्दिष्टं साध्यते नचापरवकत्वात् सङ्गकारिसमवधानवत्त्व
 लक्षाभिरभ्युपेयते यतः प्रसङ्गः प्रवर्त्तते । प्रतिसिद्धी तु बोध्यता
 व्यस्यव्यतिरेकविषयीभूतं बीजत्वं वा स्यात् तदवगतादपिभेदे वा
 सङ्गकारित्वैकत्वप्रसङ्गकार्यभाषणवत्त्वा । न तावदाद्यः अकुर्वन्तेऽपि
 बीजमावीयस्य प्रसङ्गसिद्धत्वात् तथापि तथापिप्रतिपत्तेः । नापि
 द्वितीयः तस्य कुर्वन्तेऽपि समानभ्युपगमेन दृष्टान्तस्य साधनविच्छेद-
 त्वात् कोहि नाम लुप्ततायाः प्रमाजमूत्रमभ्युपगम्येत साहि न तावत्
 प्रसङ्गेवापुभूयते तथाप्यवसावात् नाध्ययमानेन सिद्धाभावात् । तद्धि
 न साहचर्येणः कृत्तं तद्धि कदम्बकदम्बे इति चेत् कदम्बमाह मेति
 वदं किं आतिभेदकः सङ्गकारित्याभावाभक्त्येवेति निवामकं
 प्रमाजमनुसरन्ते न प्रमाजः तथापि रोदधं सङ्गकारिमध्यम-
 भाषीनेत्येकदवत्त्वभावोभावः वा यदि प्राजप्यासीत् तदा प्रसङ्ग
 कुर्वन्ते मोक्षजनसायकतेनाप्यवदुर्लभितुं न शक्यते इति चेत् कृत्त
 मेतत् पञ्चमेयकदम्बभावत्वम् भाषणं प्रमाजमाहः स्यात् तदेव
 कुतः किञ्चमिति नाधिक्यम् । प्रसङ्गवदिवर्णनाभाभिनि चेत्

यदस्यैवावयवप्रसङ्गात् एवं सम्भाव्यत्वसिद्धौ हि तयोः प्रवृत्तिसङ्गत्
प्रवृत्तौ चेत् सम्भाव्यत्वसिद्धिरिति । स्यादेतत् कार्यमयीर वृत्तिसिद्धौ
प्रमाणं विवक्ष्यकारित्वभावात्तुल्यतेः । कार्यानुवृत्तिः सम्भवेति चेन्न
विवक्ष्यकारित्वभावात् सम्भवेत्तद्वत्त्वे तत्त्वभावात्तत् तत्त्व विवक्ष्य
कारित्वस्य वावाच्यत्वात्सम्प्रतिपत्तिं तावत् करेतीत्यर्थः । एवञ्च कार्यं
अथ सामान्यं प्रमाद्वितुं शक्नोति न तु जातिभेदे तेषु किं प्रधान-
भवे विवक्ष्यकारित्वभावाः यदस्यै प्रमाद्वितुः कार्यं अतएव तत्त्व-
वत्त्वात् तत्त्वविषयत्वं विवक्ष्यकारित्वभावात्तत्त्व कार्यमप्यनन्यत्वात्-
कर्ममेवेति । नापि तृतीयः विरोधात् सङ्गकार्यभावात्प्रसङ्गात्कार्य-
भाववाच्यं सङ्गकारित्वविषये कार्यं शक्येति आहृतं तस्मात् यद् यदभाव
यत् यत् करोति तत् तत्सङ्गत्वे तत्त्वविषये इति तु स्यात् । २० च कार्य-
सिद्धेरेव यद् बीजं सम्भवेति शब्देन समर्थकवादादप्यदत्तं हेतु
रिति निरस्तं तादृशवद्वादादप्यदत्तापि बीजस्याहुदाकरकद्वर्जनात्
नासौ मुख्यकारणवद्वादात् तस्य जनननिमित्तकत्वात् कार्यघातनिवर्तन-
प्रसङ्गात् इति चेत् कीदृशं पुनर्जननं मुख्यसमर्थकवादादनिमित्तं
न तावत् अतोपपन्नं तस्यासिद्धेः निवमस्य च सङ्गकारित्वकथ्ये
तस्यैव करणं करणमेवेत्येवं सम्भाव्यतेनाप्युच्यते । ततश्च जनन
निमित्तं यथायं यथावादे न जातिसिद्धिरिति । स्यादेतत् यथाव-
तापि भावस्य च सम्भावः समर्पितोभवति नाहि कोपाकोपाभ्यामन्य-
प्रकार इति चेन्न दूषकाभिधानसमये विवक्ष्यभावेनेव कर्मिभ्यां
सिद्धिनिर्वाचे कथायुक्त्यर्थप्रत्ययसामानात् उत्तरद्वयस्यासदे तु कोऽपि
न दुर्लभः तथाहि करणं प्रत्यक्षित्वमिति कोऽर्थः किमुक्त्येद-
वादेनैव करणं सङ्गकारित्वसमर्थकत्वान्नान्यत्वेन वा विवक्ष्यं इत्यपि
कोऽर्थः किं तावत् सङ्गकारित्वसमर्थकत्वं तावद्वद्वत् सम्भवेत्तद्वत्
वा तत्र प्रथमवस्तुर्भयोः प्रमाद्वितुः कार्यविषयेऽपि द्वितीयक्रीडयोः
प्रमाद्वितुः प्रमाणं बीजवासीक्य हि सङ्गकारित्वसमर्थकत्वान्नान्यत्वेन

कदाचैव करणमेवेति प्रसङ्गसिद्धमेव तथा सङ्कादिसमवधानाद्वि-
 स्थाकरकमित्यपि । अथ च भवानपि विप्रतिपद्यत इव न प्रभाकरसिद्ध-
 तात् विपर्यये बाधकाच्च । तथाहि यदि सङ्कादिविरहेऽनुभूतं
 तत्समवधानेपि न कुर्यात् तन्नास्तीत्यमकरणमेव स्यात् समवधाना
 समवधानयोग्यमयोरप्यकरणात् । एवं तत्समवधानविरहेऽपि यदि
 कुर्यात् सङ्कादिको न कारुणं स्यात् तौनकारेणपि करणात् । तथा
 चानन्यथासिद्धान्त्यत्यतिरेकवतामप्यकारकत्वे कार्यस्याकरकत्व
 प्रसङ्गः तथाच काराणिनालविहतिरिति । यच्च द्वितीयपक्षवि-
 स्थायामन्येयकारित्वमेव भावस्य सम्भावः तृतीयपक्षविस्तारान्तु न्येय
 कारित्वमेव स्वरूपमिति गोभयप्रकारमिदृशिरिति । तथापि किम-
 समर्थस्यैव सङ्कादिविरहः सत्प्रपञ्चाभावात् न कर्तुं देव वा सङ्-
 कादिसमवधानम् अन्यथावेति किं नित्यामकमिति चेत् इदमुच्यते
 कुतूहलस्योद्भूतानुसूचः प्रित्याशकतात् कश्चिदपि विशेषो वा न्ये-
 त्रिवर्गमेवैकत्र प्रवृत्तिः अन्यैकान्निहान्तोर्द्विर्गो न स्यात् परमपर-
 चाहुरप्रत्ययसमर्थबीजश्रवणनादस्यैवेति चेत् कदा पुनः परमपर-
 चापि तथाभूतं करिष्यंतीति तत्र सन्देह इति चेत् स पुनः किमाकारः
 किं सङ्कादियु समवहितेऽपि करिष्यति न वेति उतः समवहिते-
 ऽपि तेषु करिष्यति न वेति । अथ कदा सङ्कादिसमवधानं तदैव
 करिष्यतीत्यदौ कदा तेषां समवधानमिति सन्देहः । न तावत् पूर्वः
 सामान्यतः कारित्वत्वादकारको तस्यामवकाशात् अन्यथापि वा कारक
 तत्त्ववधारकात् । नपि द्वितीयः सङ्कादिकान्तपञ्चावधारणे तस्या
 अवकाशात् अथवापि वा तेषां तत्त्वानवधारकात् । तृतीये तु सर्वेष्व
 तत्त्वानान्तःपातिगोबीजश्रवणः समानशीलाः प्राप्नुवन्ति यत्र तत्र
 सङ्कादिसमवधाने सति करकविद्यमात् सर्वत्र च सङ्कादिसमव-
 धानासमवधानासम्भवात् । समर्थस्य कवे सिद्धादिसमवधानमिति
 चेत् ततो किं असमर्थे सङ्कादिरहितैवत्वानमेव न समवधाने सत्यपि

वा तस्मात् कार्यजन्यम् । नास्यः प्रियाप्रसक्तदायि चित्प्रित्तिकतेन
 वचनयोऽदर्शनात् । न द्वितीयः प्रियाप्रसक्तादिव कदाचित् सङ्गकारि
 साकल्यवतोऽपि वीजावद्भूतानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यवमपि स्यात् कोटोऽथ
 इति चेन्न तावद्विदमपत्तमम् । आशङ्क्यत इति चेत् समवधाने सत्यपि
 सङ्गदयवत् तद्विदहे कटकमप्युच्यते । आशङ्क्यतामिति चेत् इति
 बीजाविरहेऽप्यशङ्क्यत तस्माच्च साधो प्रत्यक्षानुपपत्तमपदिशुदि ।
 स्यादेतत् न बीजादीनां परस्परसमवधानवतानेव कार्यकारणमङ्गी
 कृत्याशङ्क्यते येन समवधाननिवृत्तात् सर्वथाप्येव तस्यातीतानामेव
 रसतामिच्छयः स्यात् नापि यच्च तच्च समर्थोत्पत्तिमङ्गीकृत्य येन वि-
 कल्पोऽपि कदाचित् कार्यजन्यसम्भावनायां प्रत्यक्षानुपपत्तमविरोधः
 स्यात् । किञ्चाम बीजादिसमवहितेऽवबान्तरातिविशेषसाधित्यापि
 कार्यजन्य सम्भाव्यते इति न दृष्टसमवधानमात्रेणैवोपपत्तौ तावत्स-
 न्यायां प्रमाणाभावात् कस्यनामोदयप्रसङ्गप्रतिवृत्ततात् अतीन्द्रियै-
 न्निवादिविषये प्रसङ्गात् विकल्पानुपपत्तेः विशेषस्य विशेषं प्रतिप्रयो-
 गकत्वाच्चेति । तथाहि उत्पत्तेरादौ मुकुरप्रवृत्त्यापत्त्यं घटतावत्
 आद्यन्तरान्तरान्तरानुभूयमानः कालवत् सङ्गकारिवैविध्यतात्
 कार्यकोटीः सङ्गदावित्ययः करोति तन्नेतावतेव सर्वज्ञान समग्रस्यै
 कानुपपत्तमसमजातिप्रोक्तिरस्यना येन प्रमाथेन केन बोधोमेन येन
 कस्यनामोदयप्रसङ्गदेमो न स्यात् बोधदर्श कस्यमे तस्याप्यथा
 विद्वेदेव तस्याभावावति भवनेवाह इति । दृष्टव्यं नातिभेदं विषयस्य
 समावभेदस्यत्ययैव कार्योत्पत्तौ सङ्गकारिवैविध्यतात् दृष्टत्वात् कथ-
 चित् लोकिपन्ते अतीन्द्रियैन्निवादिस्यना तु विधीयेत मानाभावात्
 विकल्पानुपपत्तेः सङ्गस्य जातिविशेषः प्राकृतस्य संघादकोवा स्यात्
 प्रतिषेधोपपत्तेः । आद्ये कुतूहलस्यपि प्राप्तेः कथं न तदुपपत्तं
 द्वितीये तन्मिसतस्यापि प्राप्तेः कथं न तदुपपत्तं । एवं प्राकृतमपि
 तथा संघादस्य प्रतिषेधस्य नाद्ये सङ्गोदयप्रसङ्गः द्वितीये न

आशयेवावस्थप्रसङ्गः । अथ नोपपन्नमीति याच्यं विदोषाविदोषयोः ।
 प्रकाशान्तराभावात् अस्तिभेदेव संयुक्तप्रतिक्रियावति च विदोषाविति
 चेत् विदोषमिति याच्यं तदन्तर्भावतोक्तविदोषे च प्रसिद्धप्रमाणानुसारेण
 अस्तिप्रतिक्रियापि मिथः अस्तिपुनरुत्पन्नमिवोपपत्तिं सम्भेदसम्भवात् ।
 अथ अत्र अतिविशेषः स चेत् अभिपद्येत् अभिपद्येदपि सिद्धया
 वादयन्निशेवात् तत्रात्र अतः सम्भावयेत्तुम् । विदोषे वाच्यं
 विशेष इति चेन्न तस्मिन्नापि सम्भवात् तदभावे सम्भावयानुपपत्तेः
 उपपत्तौ वा किं वाच्यवानुसरन्त्यतमेवेति विशेषस्य विशेषं प्रति
 प्रतीकत्वात् । तथाहि कार्यमतमङ्गुलं प्रति बीजत्वस्याप्रयोजकत्वे
 अवीकारपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजस्य विशेषः अथमवीजे अभिव्य-
 कीति चेत् तर्हि आशयेर्विशेषः कथमत्रात्रो स्यादिति आशयेरङ्गुलानु-
 त्पत्तिप्रसङ्गः । अत्राविदोषबीजेऽप्यसौ भवतु विशेषः तथापि बीजत्व-
 कार्यसमवेतत्वासावङ्गुलं प्रतिप्रयोजक इति चेन्न आशित्वयभिपद्ये
 आशित्वेकार्थसमवायत बीजत्वमभिपद्ये बीजत्वकार्थसमवायेनापि
 विदुत्पन्नत्वात् अविशेषात् । तस्मात् यो यथाभूतो यथाभूत-
 मात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावमुच्चारयति तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते
 सामर्थ्यम् । तद्विशेषाच्च कार्यविशेषं प्रयोजकमिति आद्यादिवदिति
 मुक्तमुत्तरात्मनः ।

अथ पुनः प्रमाणस्यायम् आशयश्चाप्यस्ति चेत् तदुत्पत्ति-
 निवृत्त्यर्थोः प्रत्यक्षानुपपत्त्यस्येति ज्ञेयम् । अथ अथेन विना
 च ते प्रतिरोधाः । अथ ततपि । अथवा तदङ्गुलं प्रत्यप्रयोजकं
 न तदीजमावीर्य अथा भिन्नाप्रयोजकम् अङ्गुलं प्रत्यप्रयोजकं
 कुतश्चिद्विदोष बीजत्वमुपेतं परैरिति आशयानुपपत्तिः प्रसङ्ग-
 येतुः । विदोषेऽपि भिन्नाप्रयोजकमिति चेत् अङ्गुलस्य अविप्रति-
 भिन्नतावच्छिन्नप्रसङ्गः प्रसङ्गं बीजत्वम् । अथ प्रत्यक्षविदुत्पत्त्या
 तदव्यतिरिक्तं चेदङ्गुलं तर्हि विदोषः । अतएव तदङ्गुलं प्रतिप्रयोजकं

अत्रान्यथासंभवी भवत्यन्यथासंभवी बीजं बीजघटं विवादास्तदभिमति
 आभावेतुः । अत्रुक्तं हि नास्तिप्रतिनिधित्वे न तावद्विनिमित्तम्
 कार्यनिमित्तप्रसङ्गात् नाप्यन्यनिमित्तम् । तथाभूतस्य तस्याभावात् । तेषां
 निमित्तवत्ता विप्रक्षाल्यावर्तमाना कदाप्यभावात् बीजप्रबोधकताया
 नेव विनाश्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अथवा अतस्तदुक्त्यर्थे बीज
 सभावंत्वं कथितं कार्यप्रबोधकं न वा । न चेत् तत्त्वभावं बीजं तेन
 रूपेण क्वचिदप्यनुभवोभात् एवम् प्रकाशसिद्धं बीजसभावंत्वं नास्ति
 सर्वप्रमाणाभेदात् त्रिष्वेवोऽस्तीति विप्रक्षाल्यावर्तः । क्वचिदुपनिमे-
 प्येकस्य तेन रूपेण सर्वेवार्थनिबोधकत्वात् प्राप्ता तथा च कार्यं विधि-
 देव बीजं सकार्यं कुर्यात् सापराधि नञ् वक्तुमात्रं सत्कार्यं
 अतोनाशदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि बीजभावंत्वं अत्रुक्तादिबोधि
 यदुत्पत्तिप्रसङ्गात् नाप्यत्रुक्ताद्यन्यतन्मात्रम् । अतस्ति यदुत्पत्ति
 प्रसङ्गात् । यथा यदुत्पन्नं सत् सत्कार्यं नुक्त्ववधारितभक्त्यर्थे
 तदा तदेव कार्यं प्रति तस्य प्रबोधकत्वमिति चेत् तत् किमवाप्तद-
 नातिभेदमुपादाय बीजसभावे नेव वा । अतो सत्यं नातिभेदः प्रबो-
 धकः किमवाप्तं बीजत्वस्य द्वितीये तु समानधीयानामपि सङ्ख्यादि-
 वेद्यस्यादकदमिच्छाभावं तत्तत्प्रकारिणादिभिः सति सत्ताकार्यं
 प्रबोधकस्य बीजसभावंत्वं सर्वसाधारणत्वादिति । अत्रापि प्रबोध-
 यत्नेन क्वचिद्वार्थनिवासु बोधमुप्यते न तत्राप्यं यथा बीजं कुञ्जरमेव
 क्वचिदप्यनुत्पन्नं कुञ्जरसत्त्वं तथाच आप्तादप्यं सामर्थ्यविका-
 बीजत्वनिर्वाहिकायु नोपयुज्यमिति आशङ्कानुवचयिः प्रसङ्गहेतुः
 यद्युपादा सत्त्वविशेषात्पुति योग्यत्वात् आतन्नात् अन्वयानिप्रसङ्गात् ।
 नञ् यत्नेनैव प्रबोधसिद्धत्वादकदमिच्छावर्तमिति चेत् अस्तु तर्हि विप्र-
 क्षालः वक्तुं न तस्य सार्थकियासुमुप्यते यथा समानेन सामर्थ्यविका-
 शिनोभावा बीजसभावेने कुञ्जरसत्त्वात् तद्विप्रबोधहेतुः यत् सत्त्व
 अन्वयवर्तमानाद्योऽप्युपादा । तत्रापि विप्रक्षाल्य कार्यं नञ् बीजसंभ-

बीजमुपयुज्यते इति बीजानुभवस्यासाधारणं कार्यं यत्र बीजत्वं
 प्रयोजकं तच्च सर्वव्यापीजातृत्वमीति किमुपयुक्तमिति चेन्न वैयर्थिक
 तदनुभवस्य सम्यग्भवेच्छाद्युपपत्तेः । नैविक्यइति चेन्न सत्त्वमेतत्
 नतिरुभयत्र सर्वव्यापीजातृत्वमिदं इन्द्रियादिप्रत्यक्षानुभवसद्व्यवस्थान्तात्
 न्यसार्थनिष्ठात्वात् । ततश्च योग्यस्य सत्त्वकार्यसन्निधेर्न करोतीति
 सिद्धं नान्यथास्मैवातीन्द्रियं सर्वव्याप्यभिचारि भवित्यतीति
 चेत् तत्र तावदुपादेयम् अमूर्तस्य मूर्तानुपादेयत्वात् यदिदृश्यमान
 भूतं प्रदिततया मूर्तान्तरस्य तदेवस्यानुपपत्तेः नापि सत्त्वकार्यं
 मिथः सत्त्वकारिणामभ्यभिचारानुपपत्तेः । अपिचैवं सति प्रयोजक
 स्वभावो नाप्यव्यतिरेकमोक्षरः तद्दोषरस्य न प्रयोजकः दृष्टं कार्यं
 आत्मतद्भावेनैव सभावेन कियते दृष्टमेव त्वदृष्टमेवेति सोऽर्थो नो
 भुवन्शीत्यस्य विषयः । अथवा व्यतिरेकेण प्रयोजकं विनादाद्यास्ति
 बीजं सत्त्वकारिवैकल्यप्रयुक्तानुपादिकार्यं वैकल्यं तदुत्पत्तिनिष्ठस्य
 विषयीभूतबीजजातीयत्वात् । यत् पुनः सत्त्वकारिवैकल्यप्रयुक्तानु-
 पादिकार्यं वैकल्यं न भवति न तदेवभूतबीजजातीयं यथा शिवा
 प्रकल्पमिति । नच किमुक्तसाध्यव्यावृत्तेरङ्गसाधनव्यावृत्तिरुदाहृता
 किम्वा परस्परव्यापि तत्त्वविधिसंख्यसामान्यविरोधादिति व्यतिरेक
 सन्देहइति वाच्यं प्रागेव शङ्काघीनस्य निरासतत्वादिति । स्यादेतत्
 जाभूत् सामान्यासामान्यव्यवहारविददधर्मसंसर्गं यत्तु बीजत्वमेव
 प्रयोजकं भवतु च सत्त्वकारिसमवधाने कार्यसंभावेन भावस्य तथैव
 सदसन्निधाने उक्तदधर्मस्य उपपत्तां तथापि तज्जातीयमानस्येवं व्यव-
 हारा नमेकस्मिन् अस्मिन् परव्यावृत्तसत्त्वविददधर्मसंसर्गस्य प्रत्यक्ष
 सिद्धत्वात् तत्र दुर्बारादिति चेन्न विरोधस्तस्यान्यथावृत्तात् न
 तत्र संसर्गो परस्यराभासश्चेत्येतं वा स्यान्नित्यत्वानिजानवत् ।
 यन्मिदं तदापादकत्वात् प्रीतोऽप्यवयवत् तद्वत्त्वा वा दक्षिततुल्यव्यव-
 हारः । च दधनः निर्विरोधव्यवस्थासिद्धत्वात् वाच्यं सत्त्वं किञ्चित्

करणात् सविशेषकस्य तु विरोधसिद्धावयवभासानुवचने । यदा
यदकरणं हि तदा तत्कारणस्याभावो न तन्मदा तत्कारणस्य सत्त्वानयो
रेकधर्मिसमावेशमात्रिकामहे । न द्वितीयः भावाभावातिरिक्तवैत-
करणाकरणयोरेतस्यै । आधाराप्रत्ययदेशसहकारिभावभावौ
हि करणाकरणे कार्यभावाभावो वा कतिरेकसिद्धावपि सत्त्वानुव-
त्ताभावप्रतिष्ठेयस्य अकरणौभावभावातिरिक्तं करणं न तन्मदा न हि
यो यदा वाच्यः स तदा स्वाभावं प्रतिष्ठेयमर्हति विरोधाभावं वा
एतत्त्वम् तथा सति न कदापि तत्र स्यात् नच कदापि तद्विरोधी भवे
दिति “ नास्त्येव विद्यते भावोनाभावो विद्यते सतः ” इत्याद्यान्तं न वा
विरोधः । नन्वेवं सति परिमात्रभेदोपि कालभेदेन न विदध्यत
तथापि न भूतं सुकरणात् न बाधकवसेन तत्र कालभेदस्य विविक्षित-
त्वात् तथाहि भारत्यद्वयेरेवाधवयै र्मकान्तरमः रम्यते सूर्यत्वसमान
देशत्वयोरेकदा विरोधात् तथाचादम्भपक्षे पूर्वमव्यतिरिक्तं । अनि-
रुत्तावनादम्भेति । तत्र निरुत्तावाक्यभेदादेव परिमात्रभेदः अनि-
रुत्तो संयोगिद्वयान्तरानुपपत्तये च परिमात्रभेदोपपन्नो हो विरोध
माहेतुः । तदुपपत्तये तु न परिमात्रान्तरोत्पत्तिः काव्यवानुत्पत्तिः ।
अतएव सौत्वातिप्रत्यययोपि तत्र ध्वान्तः । तस्मात् कालभेदेनापि
न परिमात्रभेदः शक्यः धर्मिस्तुपत्तयै शक्यतइत्यादि परार्थं
जिज्ञासुते स ह चिन्तनीयम् । अस्तु तर्हिहापि बाधकं कथं
प्रसक्तदिपर्यवस्योदत्तवादिति चेन्न तयोः सामान्यसामान्यविषय-
त्वात् न च उक्तत्वात् आकां वा तथापि न ताभ्यां शक्यतइत्यादि
रविवक्षितत्वात् कालभेदश्च विरोधः साध्यते ततोऽप्यसंभूतं प्रक-
त्वात् यदा तदेतुपेक्ष्य यत्समर्थं तत्त्वरोत्थिवेति शक्यमिति चेन्न काल
निवर्तविषयानां यत् समर्थं तत्त्वरोत्थिवेति कदाचित् स्यात् तथाच
सम्भविष्येदसत्तावोरोविषयो न तयोः नीचं सरोजं भवमेवेति-
वत् । ननु यदसमर्थं प्रथममासीत् तस्य सामान्यं पक्षारवि-भुज-का-

प्रथमं प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् कुत्र ततम् । नैतदेवं तत्तत्सङ्गकारिमत
 कृतत्वात्कृतत्वं हि सामर्थ्यम् अतद्वत्तत्सङ्गकारिणोऽपि तदकर्तृत्वमसाम-
 र्थ्यम् इदञ्चैतत्पक्षिकमस्य कथं ते य सङ्गकारिणः स्रोतसर्पञ्चकारिण
 वगाव् भिन्नकाया इत्यर्थान् कार्याणामपि भिन्नकाशेति तथाप्येक
 कोलसदृश भावो जातमस्य कदा तदा तत्कार्यं करोतु उत्पन्नभावस्य
 तद्वत्प्रभावात् एकदेवस्यैवदिति चेत् सोऽयमेकत्वान्नयता स्वस्वा-
 नेकत्वा सङ्गकारिसान्निध्यायेत्यवा । आद्ये न किञ्चिदनुपपन्नं नित्यं
 नामधेयैक्यत्वात् वर्तमानैकत्वभावत्वात् सर्वभाषानाम् । तदेव तु
 कश्चिन् साधयि किञ्चिन्निरवच्छेति विज्ञेयः । साधयित्वेपि व्यापारफल
 प्रमादप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यामविज्ञेयः । द्वितीयेस्तु स्यादपि यदि तेषां योग
 पक्षं भवेत् कमिदस्तु सङ्गकारिमद्वयत्वं सङ्गकारित्वितः स्वभावेन
 करोतीति वक्ष्यति तु जातमस्य कदा कदापि विद्युन्मरप्रसङ्गे निर्दोष
 प्रेक्षकस्यैकत्वमनेन । तस्मात् कार्यस्य सत्ये कालः कारिणस्य तु सदाप्य
 चेति सन्निवितासाधयेत्या पूर्वकारुतायाद्विहारः । कथि न यदा तदेति
 काले यत्र तनेति प्रच्छिप्य तयोरेव प्रसङ्गतद्विपर्यययोः कोदोषः न
 कश्चिदिति चेत्तर्हि देहाद्भूतं वा कारकभेदेवा व्यापयेत् व्यापयतां
 तदादाव योत्राचारमयनगरं प्रवेष्टव्यम इति चेन्न हेतुयुक्तभावाद्
 वैरिजनमयोद्य तत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात् तदपवादे वा सत्वाख्यसाधन
 त्रकासत्रासिगस्य वद्विर्वाहसंयामभूमावपि कुतोभवम् । ननु
 वायव्योऽर्चकिया भिन्नदेशात्तावद्भेदं कारकमस्य कोविरोध इति चेन्न
 तेषामपि प्रत्येकं तत्त्वसङ्गस्य तदवस्थत्वात् स्वमेकस्य जगति वस्तुत-
 त्वस्याभावे साध्या स्वमेकसाधनपरित्युक्तिः । अस्तु तर्हि कश्चि-
 द्देशे स्थानयोदिति चेत् पुनः कश्चिन् साधये किं सामर्थ्यासाम-
 र्थ्ययोः किञ्चा तद्विद्वद्व्यर्थाध्यासेन भेदे चावशिष्टं अक्षरमक्षरा
 र्विदाधे । नास्त्यः सर्वत्र सामर्थ्यं प्रसङ्गादकारात् सर्वत्रतत्त्वौ कश्चि-
 दप्यकारकत्वं सर्वदेवसमानसंभावत्येऽप्यस्य स्रोतादागदेव तत्रात्

कार्ये करोतीति कथमस्य स्वभावः स्वकार्यादावप्युक्तं न विद्येत
पर्यन्तयोगावहन्तीति चेत्तच्च सर्वकारणत्वमस्य स्वभावः सत्यस्य
कारिकाभयव करोतीत्ययमस्य स्वभावः स्वकार्यादावात् इति शिवा
रोक्षणे । न द्वितीयः विद्वद्वत्साध्यासेनाप्यभेदे भेदकवशादस्य
निर्मितिकत्वप्रसङ्गात् अनेकान्तिकत्वं हेतुः कार्यतोपि न भेदं
साधयेत् । न तृतीयः विरोधसम्यक्प्रयोगे वाचकसङ्केतापि वि-
रोधस्यापनेतुमशक्यत्वात् अयोगे वा तदेव चिन्त्यम् । यदिमाने
यस्य निषेधो यन्निषेधे वा यस्य विधायं तयोरेकव चर्म्मिणि पर-
स्परापरीहारादस्मिन्नस्य विरोधः स चेत् तस्मिन् तद्वैश्वार्थ्यकारित्वं
हि तद्वैश्वार्थ्यकारित्वेन विद्वज् तद्विधौ तस्य नियमेन निषेधात्
न पुनर्वैश्वार्थ्ये तत्त्वार्थ्यकारित्वेन तस्यानिषेधात् ननु तस्य तद-
कारणत्वमप्युक्तं वा सत्य तत्त्वत्वस्याभावोऽपि तु सत्य तदकारणमिति
चेत् पूर्वोक्तमूलाविरोधसम्यक्कारित्वमभेदकत्वप्रसङ्गात् तदपरीहृ-
त्वायं तत्र तिस्रस्तत्त्ववर्गीयाः ।

तस्मात् प्रसक्ततद्विपर्ययस्थितादपि अस्ति हेतुविद्वद्वत्त्वमर्थः ।
ननु यदेकदा यत् करोति तदावत् तत्त्वं तत्करोत्येव यथा कश्चिच्छब्दा
शब्दात्तरमिति प्रसक्तोऽस्तु विपर्ययस्तु यदेकदा यत् करोति तत्
सर्वदेव यत् करोति यथा शिवाशककम् अङ्गुदम् । न करोति चेकदा
कुम्भस्य जीवमङ्गुदमिति चेत् तदेव तत्त्वमभिप्रायेण वा स्यात्
तत्त्वमभिप्रायेण वा स्यात् । प्रथमे इयमपि अनेकान्तिकत्वं अन्वितम-
द्वन्द्वतात् द्वितीये इयमप्यव्यवस्थितं एकान्तासामर्थ्यं प्रवृत्त्यादयमा
कदाचन सामर्थ्यं सति सत्कारित्वमिति प्रवृत्तत्वात् कदाचनियमस्य ।
यतेन यदाकरोति तत्तदुत्पन्नायं यथाकर्म विभातं यदुत्पन्नायं
यत् करोति तत्तद्वदपि यथा शिवाशककमङ्गुदमिति निरुक्तम्
अपि पूर्ववद्वैश्वार्थ्यस्यावशिष्टी दीवाविति । नापि तृतीयः स्व-
कत्वान्वितत्वादेरपि वद्वद्वत्त्वमवशानामेव विरोधप्रसङ्गादिति ।

असु तर्हि सञ्ज्ञेय तेनैव सहकारिणा सम्बन्धोऽसम्बन्धोति विरोधः
 ■ विवक्षितानुपपत्तेः तथाहि सम्बन्धिनः सम्बन्धान्तरे साभावसाभाव
 ■ विवक्षित साभावप्रतियोगित्वं वा तदैवेति सहितं वा तथैवेति
 सहितं वा उभयवसहितं वा तथैवेति सहितं वा । न प्रथमः सम्बन्धप्र-
 मत्तात् । न द्वितीयः सत्कार्यप्रतियोगात् । न तृतीयः प्राक्प्रत्यक्षा
 भावयोर्भावसमानकायत्वानभ्युपगमात् । न चतुर्थः सह न तदैवा-
 कीति सौम्यसन्निभेन सम्बन्धिनोऽसदसिद्धे । इत्यत्र तद्विधानितरे-
 पराश्रयत्वं नियमसिद्धौ हि विरोधसिद्धिः तत्सिद्धौ तु भेदे सति
 नियमसिद्धिः । नचान्यतस्तत्सिद्धिर्वाक्यभावात् अनिवार्यप्रसङ्गाव-
 सप्तककारणप्रयुक्तत्वाच्च सम्बन्धासम्बन्धयोः नापि विनाशस्तु क-
 त्वात् अयं विरोधोऽर्थोत् सिध्यति तस्याप्यसिद्धेः भुवभावित्वे तु
 वक्ष्यामः । नापि प्रथमः नहि तदेव तत्र सहकार्यत्वात् नास्ति चेति
 कथमुपमन्वयः ।

ननु समवधानं नाम सहकारिणां धर्मः संयोगोभवद्विरिक्त्ये
 स च तेभ्योऽतिरिक्तोऽप्याप्यर्कस्त्वपि । तथाच सद्य तदैव तथै-
 वास्ति नास्ति चेति अवतिरेके स्मिरवादिनोऽशक्यान्वयि जीववादि-
 मरद्विज्ञानानि ताभ्येति तेभ्योपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । अप्याप्यसि-
 त्वे तु सर्वत्र दक्षादिविभक्तप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद-
 संयुक्तेभ्योऽप्यत्र संयुक्तसंभवाः परमाणवोनातादृशेव व्यासः ।
 नैतदेवं अविच्छेदपरमात्रावप्यस्य विरोधस्तु दुर्घातनात् तथाहि पूर्वं
 हिमवस्थितः परमात्म्यघापरदिगवस्थितेन परमात्मना परदिगव-
 स्त्वेनाद्यतत्त्वपञ्चमः तथैव पूर्वदिगवस्थितेनापि नवा उभयभावा वा
 व्याघ्रे उभयतोऽप्यनुपपत्तिप्रसङ्गः द्वितीये तूभयतोऽप्यनुपपत्त्यापत्तिः
 तृतीये पुनः सद्य दुर्घाता विरोधः । सद्य तेनैव तदैवाद्यतोऽना-
 द्यतत्त्वोत्पत्तिकारभेदमाशयाविरोधइति चेत् कः पुनरसौ दिगन्तरा-
 वच्छेदः यदि हि सद्विगवच्छेदेन संयुक्तव्यतिरिक्तवच्छेदेनैवाऽसंयुक्तोपि

[illegible]

यदि न स्ववहारहीनारे विरोधपरीहारात् कसौ लौकिकेनापि
 जनेन न सक्तु सक्तव्यवहाराभाजनञ्च तन्निषेधव्यवहारभाजनञ्चेति
 वचनं परस्परमविरोधि । विधिस्ववहारमात्राभिप्रायेकाभाजनत्ववारे
 कुतोविरोधइति चेत् हन्ता सक्तव्यविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन
 निषिद्धवद्भियते न वा उभयथापि स्ववचनविरोधउभयथाप्यवस्तुनैव
 तेन भवितव्यं वक्तुम् । सर्वव्यवहारविरहीत्यनेनैव स्ववहारेण विरोधात् स्वव्यव-
 हारस्य निषेधमुपपन्नत्वात् अवद्भियतइतिपक्षे विषयसक्तव्यपदार्थाचोचन
 मेव विरोधात् नहि सर्वव्यवहाराविषयस्य अवद्भियते चेति यदि
 वावस्तुनेनिषेधव्यवहारगोचरात् विधिस्वव्यवहारगोचरतापि विधि-
 ह्यात् प्रमादाभावात् । भयनापि तुल्यत्वादिति वक्ष्यामुतस्यावस्तुने-
 ऽप्येतन्नादिकमेव प्रमाणं वक्तुमे तु न किञ्चिदिति चेन्न तथापि सुत-
 त्वस्य विद्यमानत्वात् नहि वक्ष्यामः । सुतोऽस्य सुतः तथासति स्ववचन
 विरोधात् वचनमनाचमेतत् ननु परमार्थतः सुतयकासादिति चेन्न
 स्ववैतन्यास्याप्येवंकथत्वात् येतन्मन्वन्तु स्वभावात्तदमेव कथयेतन्मुच्यते
 नैतन्नित्यसिमाचमेवेह विवक्षितं तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न तथाप्य-
 सुतत्वनिवृत्तिमाचस्यैव विवक्षितत्वात् असुतत्वनिवृत्तिमाचस्य काल-
 पेक्ष कतिशास्त्रेणारक्षामश्च समर्थमर्थापारम्भस्येवमवकाशस्य कुतो
 चेत्सुतत्वमिति चेन्न स्ववैतन्येणस्य न्यायस्य समानत्वात् आहृतिरूप-
 मपि तदेव गमनं वदतकादेव वक्ष्यामिदं वक्ष्यामुतकसुतादिव
 यथादेः सुतादपि देवदत्तादेर्यवर्तते कसौ न हेतुर्दिति चेन्न स्ववैतन्य
 मपि काले वक्ष्यमेव नहि वक्ष्यामुतकसुतनादिव देवदत्तादेर्यवर्तना
 दपि काकादेर्न व्यावर्तते । वक्तुत्वं वक्ष्येकनिवर्तनाधर्मः सक्तव्यमवस्तुनि
 काश्चोविरोधादिति चेन्न स सुतव्यं विरोधः कुतः प्रमादात् विदुः ।
 किं वक्तुत्वविविक्तस्यावस्तुनेऽनिवर्तनेनेत्यप्यस्यात् आहृतिरप्युविवि-
 त्तस्य वक्तुत्वस्यानुपपन्नभादिति न तावदवस्तु केनापि प्रमादोभोवचन

मेऽतएवचात्मे वा नावकुलाप्युत्तरः समानत्वात् । अत्रि वस्तुत्वमिह
 अवस्तुत्वमपि वस्तु विविक्तं वस्तुचित् प्रमादस्य विभवः । तद्विहित
 कल्पनसाधनं तावदकीचि चेत् तत्तद्विहितकल्पनेपि को वादयिता
 ननु वस्तुत्वं वचनं प्रति कर्तव्यं तत्त्वचमवस्तुमि तस्य सर्वसामान्यं
 विरुद्धत्वस्यादिति चेत् अवस्तुत्वमपि कथं तत्र तस्य वचनेतद
 कर्तव्यत्वमवस्थादिति । सर्वसामान्यं विरुद्धे वचनसामान्यं विरुद्धो न
 विरुद्ध इति चेत् सर्वसामान्यं विरुद्धो वस्तुसुतस्य कुतः प्रमादत्वात्
 सिद्धः । अवस्तुत्वादेवेति चेत् अन्येतदपि कुतः सिद्धं सर्वसामान्यं वि-
 रुद्धादिति चेत् सोऽयमित्यतः कोऽप्येवमनेभिर्धनभाषमसिंहस्य साधुन्
 भानमन् परस्परान्यवदोक्तमपि न पश्यति कर्मयोगपथविरुद्धादिति
 चेत् तद्विरुद्धसिद्धावपि प्रमादमोक्षोक्त्यानुवृत्तेः सुतत्वे च पराव्यक्त
 माने तद्विभाभूतसकलवस्तुत्वादिधर्मप्रसक्तो कुतः कर्मयोगपथविरुद्ध
 साधनस्यावकाशः । कुतश्चराद्यावस्तुत्वसाधनस्य कुतस्तमाद्यावस्तुत्व
 साधनानां तस्मात् प्रमादमेव सीमाव्यवहारनियमस्य तदतिक्रमेत-
 न्यममयेति । मद्यप्रतीते देवदत्तादेः स किं गौरः लज्जयेति वैद्यात्
 किं प्रश्नः तत्रापि अद्योक्तोऽप्रतीतप्रमाणविषयत्वोक्तद्वयसिद्धिर्वा
 गौर इति अपरोपि किञ्च दद्यात् लज्जयेति । नयेवं तति आचिर्त्त
 सिद्धिः प्रमादाभावविरोधयोऽवयवार्थमपि तुल्यत्वादिति । नम्यप्रतीते
 व्यवहाराभाव इति युक्तं पूर्वोक्तोपादयस्तु प्रतीतमप्यत्र नम्येते विवक्षा
 विशिष्टदर्शमेव नमुक्त्वित्यत्र उक्त्यन्ते नम्यं प्रमादास्पदमेव व्यवहारा
 स्पदमिति तत्त्वमुक्तं तथाहि अथविवाहमिति ज्ञानमन्वयात्वातिर्वा
 स्यात् असत्त्वस्यातिर्वा । न तावदाद्यन्ते दोषते तथासति विशिष्टा-
 दोष्यं विशिष्टादोषविवक्ष इति स्यात् तथाचोपविषयकवैवाकि
 पारोपणीयककल्पेति चितं वैवाकिके । नापि वितीक्ष्य कारणा-
 नुपपत्तेः । इन्द्रियस्य ज्ञानमन्वे विवक्षान्वित्येवैव व्यापारत् ।
 विशिष्टव्यापारोपविषयव्याप्तिमात्रमवकाशात् अवयवविषय-

यथोक्तसत्त्वातिशयकत्वे शश्विवाद्यादिशब्दात् कूर्मरोमादिविक-
 स्यामानप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् त्रियामकाभावात् सङ्घे सङ्घेतो वा स्थान्
 शब्दसाधारण्यं वा आद्यस्तावत् सङ्घे तद्विषयाप्रतीतिरेव यदाहृतः तत
 एव तन्मतीतावितरेतरात्मकत्वं पदशब्दे तत्त्वत्वेनैव प्रतीतो स्वार्थपरि-
 त्यागः तथाचानन्विताः पदार्थाश्चान्विततया परिस्फुरन्तीति विपरीत
 स्वातिरेकानर्तते स्वार्थपरित्यागे तु मुनरप्यनिवृत्तः स्वसामयिकार्थ
 प्रत्यागमात् शब्दसाधारणात् त्रियमे श्रुत्यप्रवदश्रुत्यप्रस्थापि तथाविध
 विषयोपदप्रसङ्गादिति वासनाविशेषादिति चेत् कथासदुक्तेष्टिनः
 प्रत्ययस्य वासनैव कारणं उत वासनापि न तावदाद्यः शश्विवाद्यादि
 मन्त्रवागां सदातत्त्वप्रसङ्गात् कदाचित् प्रवेष्ट्यात् कदाचिदिति चेत्
 प्रवेष्टोऽपि सङ्घकार्यकारं वा स्वातिशयपरम्यत्वापरिपानो वा क्वाप्ये
 वासनेवेति प्रष्टानुपपत्तिः द्वितीयेति यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्तेर्यादा पूर्ववत्
 स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे वाङ्मवादव्याप्तातः मीलादिबुद्धीनामपि वासना
 परिपोकादेवोत्पादात् वासनापीति पक्षे तु तदन्वेषि हेतुः कश्चिद-
 न्त्यः सच विचार्यमाणः पूर्वस्वावाप्तातिशयतइति । नच शश्विवा-
 द्यादिशब्दानामसदर्थैः सङ्घ सम्बन्धवसमोयि तथाहि परबुद्धीनामनु-
 कोक्षात् तद्विषयस्याप्यनुल्लेखश्च । नचार्थविवाविशेषोपपत्तिर्यतो
 विषयविशेषमुन्नीय तत्सङ्घेतेऽप्युत्पत्तां नच सङ्घेतयिगुदेव वचनात्तद-
 वसतिः तद्विषयायां सर्वेषां वचनात्तान्मप्रतीतविषयत्वेनाऽप्युत्पत्तिसमस-
 यया अप्रतिपादकत्वात् । नच शश्विवाद्यमुत्पत्तयतः कश्चिदभिप्राये
 उतइति तद्विषयोऽस्य वाच्यइति सुग्रहः समस्यइति वाच्यं ननुके
 माकारः समसग्रहः । मां कथानेत्युक्ते अप्रतीतशब्दार्थस्थाभिप्रायमात्र
 प्रतीतो समयग्रहप्रसङ्गात् नच विशेषान्तरविनाशतः कल्पनामात्र
 विषयोऽस्य वाच्य इति साम्प्रतं घटकूर्मरोमादीनामप्यतिदर्थत्वप्रस-
 ङ्गात् । नच सर्वप्रतिपत्तारः स्वस्वात्मनाऽस्यदर्थशब्दसम्बन्धप्रतिपत्ति
 भावइति साम्प्रतं परस्परदर्शानाभिमततया अपराधत्वप्रसङ्गात् नहि

सकृत्तत्त्वमस्य साहचर्योपरोक्तवद्वाद्यत्वं प्रकृते नच साहचर्योप-
दक्षाभन्तरेण यादृचितुमपि । नच सां प्रधानेतिवत् प्रप्रविद्याद्यर्थ-
व्यवहारः नचायमस्यवच इतिवदुपदेष्टः नच यथा गौचक्षामवच
इतिवदुपसक्त्यातिशेयः नचेह प्रभिन्नकर्मकोदरे मधूनि मधुकरः
पिकतीतिवत् प्रसिद्धपक्षसामानाधिकरण्यात् । तदमूः प्रप्रविद्यादि-
कल्पनाः नास्तत्स्थानिह्येकाकायात् कारणाभावात् । मूलस्यप्रवृत्ता-
सावहारिकत्वप्रसङ्गाच्च तस्मादन्वयास्थातिह्येका वदेति नैतदनु-
रोधेनाप्यवकुलो विधेयव्यवहारगोचरत्वमिति भवतु वा सत्स्थानि-
काद्यापि न ततो व्यतिरेकः प्रामाणिकः ।

तथाहि कोऽयं व्यतिरेकोनाम यद्यतोऽव्यतिरिच्यते तस्य सत्त्वा-
भावेवा तदभावस्यभावत्वं वा । तत्र न तावत् कर्मयोगप्रत्ययोः
प्रप्रविद्याने अभावः प्रमात्रमोक्षरः कृच्छरहितभूतकृतकत्वत्
कर्मयोगप्रत्ययद्वितस्य प्रप्रविद्याकस्य प्रमात्राविवक्षत्वात् । नापि
कर्मयोगप्रत्ययाभावस्तत्त्वं प्रप्रविद्याकस्य प्रामाणिकं घटाभीष्टवच्च
प्रप्रविद्याकस्य प्रमात्रेणानुपकम्भात् घटाभावोपि न प्रमात्रमोक्षर
इति चेन्न तद्विविधैतरसभावस्य तस्य प्रमात्रतयव सिद्धेः व्यसिद्धेः वा
तत्त्वाप्यव्यवहारवत् । घटकावत् साभावविरहसभावः प्रमात्रसिद्धः
तादृशेष्व कदाचिदप्यनुपपन्नम् । यथावतैव तदभावोपि घटविरह
अभावः सिद्धइति चेन्न घटाभावस्य तदभावविरहसभावकालभ्युप-
गमात् नचान्यस्य अभावे प्रमात्रमोक्षरे तदन्तोऽपि सिद्धः स्यादिति
प्रसङ्गात् । स्वयभूतत्वेन घटतदभावौ वदेकस्य परिहृतिहेता वद-
स्यरकारुहतिरिति चेन्न घटवद्वृटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगम
अभाववादानवकाशात् प्रमात्रसिद्धे हि वक्तुनि अभाववादावकाशजनं
ननु अभाववादावकाशमेवैव वस्तुसिद्धिरिति भवतामेव तत्र तत्र लक्ष-
दुन्दुभिः । तत् किमिदानीं अभावविरहसभावोघटः प्रमात्रसिद्ध
सिद्धकव दृष्ट्या यवनेतत् घटो हि वादृक् तादृक्साभावकावत्

प्रमाणवचनवतीकः तस्य च यदि परमार्थतोऽभिवोऽपि कश्चित्
स्यात् परमार्थतः सोऽपि तद्विरहसमावहति तथैव प्रमाणेनावेदितः
स्यात् । नचैतदभ्युपगम्यते भवता तस्मात् घटवत् तदभावस्यापि प्रा-
मात्रिकत्वेनैवानयोऽपरस्यविरहस्यव्यतिरेकमिति किं त्वप्रामात्रि-
कत्वे त्वगोऽपि न तथाभाव इति श्रवणविद्यादिद्वयौपमेव मतिः ।

अनु काव्यनिरूपणसम्पत्तिरेवास्वमुमानाङ्गं नञ् तस्याः सर्वत्र
सुखभवात् । अनु पक्षसपक्षविपक्षाकाशदक्षवस्तुभेदेन द्विरुपाः तत्र
वे कल्पनोपनीतास्तत्र काव्यनिरूपण पक्षधर्मात्वात्पक्षव्यतिरेकाः
प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामात्रिकत्वेति विभागः । तद्विरह काव्यनिरू-
प्त्रिधौ र्वेषापि प्रमेयत्वादर्थोऽस्तिः काव्यनिरूपी सिद्धा तथापि प्रामा-
त्रिकत्वाज्जलद्वारादेः प्रामात्रिकत्वेवमित्या सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य
हेतुत्वम् एवं प्रामात्रिके शब्दे प्रतीयते प्रामात्रिकत्वं हेतुमद्भावो
वस्तुतः । नचासौ चास्तुतत्वात्कीति सोऽपि कथं हेतुः एवं कृतकत्व-
स्यापि वक्तव्यमित्यस्य धर्मस्य वास्तव्यत्वान्वयोवक्तव्यः वस्तुनोविप्र-
त्याय वास्तव्यत्वं व्यतिरेकः । नच तो तस्य सत्त्वधर्मभावपि हेतुरिति
प्रचक्षितमेतत् नहि निवासकामकरोण सम्पदं प्रति कल्पना त्वरते
विपदस्यति तु विचिन्तयति शब्दं वस्तुं तथा च निरभिकमपि कूर्म-
रोम सधूममिति कल्पनामानेक विपक्षव्यतिरिक्तात् धूमोपि नाभि-
ममवेत् वास्तव्या रूपसम्पत्तौ किमनेन काव्यनिरूपणे दोषोऽस्ति चेत्
तर्हि वास्तव्यासम्पत्तौ किं काव्यनिरूपणा त्वेति समानं विरोधा
विरोधौ विशेष इति चेत् कुतश्च उभयोरेकत्र वक्ष्यवस्तुत्वादप्यथा
वस्तुत्वादिति चेत्तत् किं काव्यनिरूपणे धूमो वस्तुभूतो येन कूर्म-
रोमकोन सह विरोधः स्यात् तद्विरहस्तुभूत इति चेत् निधूमत्व-
मपि तद्विरहस्तुभूतमेवेति तेनापि विरोधश्च । तस्मादप्यथा काव्यनिरूपी
विपत्तिर्न दोषाश्च तथा काव्यनिरूपी सम्पत्तिरपि न गुहायेति
व्यतिरेकमङ्गः ।

अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहनुकत्वे सिद्धे लब्धभङ्गः न
विकल्पानुपपत्तेः तद्धि तादात्म्यं वा विद्वत्तादात्म्यं वा तत्तादात्म्यं वा
तदापकर्षं वा अभाव इमेव वेति । न पूर्वः निषेधनिषेधधारेणानु-
पपत्तेः उपपत्तेः वा विच्छेद वैच्छेद्यानुपपत्तेः । ननु काशान्तर-
पर्यकिंवा प्रत्यक्षस्तिरेकास्य नाशिता सा च काशान्तर समर्थ-
तरसभावत्वमेवेति चेत् तत्त्वमेव लब्धभङ्गः काशान्तरसिद्धमसिद्धन
साधयता कस्ते प्रतिपन्नः । अपि च देशान्तरकाशान्तरानुपपत्ति-
स्य नाशिता यद्ययमेव भूतमनन्तरमिदमुक्तं यद्ययमेव देशान्तर
काशान्तरानुपपत्तीति यदि वा स्वदेशकाशवत् काशान्तरदेशान्तरभा-
रणि नाशितानुपपत्तेऽस्तित्वप्रसङ्गः अशस्तेः कथमस्तु प्रसङ्गे सना-
नलक्ष्यत्वात् इति चेत् काशान्तरकार्यं प्रति स्वकाशेऽप्रतिष्ठितसम्ब-
न्धिना स्वकार्यमपि प्रतिकाशान्तराऽप्रतिष्ठितसम्बन्धं काशे स्वकाशेऽप्य-
सम्बन्धप्रसङ्गः तदानीमपि तादृश्यात् काशान्तरकार्यं प्रत्येवमेतत्
इति चेत् किमयं मन्वपाठः नहि योयथास्तः स तदपेक्षया नास्तीति
त्वद्विद्यते नहि दासभाषेक्षया धूमोऽजमति नास्ति तत् कस्य हेतुः
नष्टाश्रयस्य स्वस्य निवर्त्ततइति । द्वितीये तु यदि काशान्तरा-
भाराशक्तिः कथं तदाशिका । तदाभारा चेत् तदैवास्तवप्रसङ्गः
काशान्तरा नु विपर्ययः । तस्मात् ।

विधिरात्रास्य भावस्य निषेधस्तु ततः परः ।

सोऽपि चास्मेति कः प्रश्नः इत्यत्रापि न शक्यते ।

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीत्यस्य सोपास्येति
शेषः । तत्त्वमपि लब्धभङ्गस्योद्धारः सच कथं विद्वदुक्तवितोषयत
भवतु वा निवृत्तिरसमर्था तथाप्यहेतुकत्वे तस्याः किमायातम् । तुल्यस्य
कीदृशं जप्तेति चेत् यादृशः काशदेशनिधनः । सोऽपि तस्य कीदृश
इति चेदेवं तर्हि न चटनिवृत्तिः अपि अदापि सर्वत्रैव सदैवेति
स्यात् । भवतु प्रथमस्येति चेत् सोऽयं भावनाशिता लक्ष्यपदनिषेधा

वा अभावप्रतिषेधेन निवृत्तिसङ्ख्यनिवृत्तिर्नैति । आद्ये भावस्यैव
 सदातनत्वप्रसङ्गः द्वितीये तु निवृत्तेरेवेति । अणुं तर्हि कार्यत्वमेव
 भुवभावित्वं न तस्यापि कार्य इति पक्षे विरोधात् तस्यैव कार्यं
 इत्यसिद्धे । नन्विह दुस्प्रहमाचस्य कार्यं सत्यं तस्य नाश इति चेत्
 तर्हि वक्ष्याः सामग्र्या यत् कार्यं तत्तद्विज्ञानपेक्षमिति साधनार्थः
 तमिमं कोनाम नाशमनुते कार्यमेव विनाश इति कोनामुद्घेन थाव-
 न्त्वं विनाशिरुपपत्त्यात् कार्यस्य विनाशः तद्विरुद्धमात्रात् । न
 तावत् पूर्वः सङ्कादिव्यपि कृषाभावप्रसङ्गात् निरुद्धसङ्ख्यनिवृत्ते-
 र्वा । न द्वितीयः स हि कार्यकाले कारकस्य योगानुपलभ्यनिवृत्त्या-
 वा भवेत् कवहादानुद्घादा अतिरिक्तविनाशवाधकानुद्घादा ।
 न प्रथमः उपलब्धेति हि प्रटकासे वेदादयः । समसेति चेत् किमत्र
 प्रमादम् । अन्तेदेति किमप्युक्तमिति चेत् साभूतावत् सन्धेः स्थिता
 अपि अणुपलब्धिरनवकाव्यनविघ्नमिति । न द्वितीयः न हि यदोजात
 इत्युक्ते तन्मोक्षेण इति कश्चिद्व्यवहरति यदस्यानतिरेकात् तन्नुभाष
 नन्ममि मेदाद्यहादव्यवहार इति चेन्न तर्हि कवहादावकव्यनमपि
 विसभाससम्भवे । कर्थाच्च कवहादावकव्यनमस्तीति चेत् नैतदेवं स हि
 हि तन्तभाषे न प्रटगिच्छति । तर्हि कथं तदाव्यवहारान्नकोवा प्रटः
 प्राक् कथ्येवासाविति चेन्न तावन्मात्रिकतमन्यत्वमुपलभ्यते व्यक्ति
 कृतत्वं नाद्यापि सिध्यति अतएव तस्मिन्दायितरेतदाव्यवहारं तथापि
 यद्येवं स्यात् कीदृशोद्घात इति चेत् न कश्चित् केवलप्रमादाभावाच्च-
 हारानुद्घातः तद्विरुद्धापि सिध्यन्तस्य निमित्तान्तरापेक्षयात्
 अपि च तन्नुविनाशः सामान्यतन्नुविद्वहस्यभाषो वा स्यात् तद्विरु-
 द्धीतो वा स्यात् आद्ये कथं तन्वन्तदं न हि सामान्यतो गीकमगीत
 विद्वहस्यभावमगीकान्तरं द्वितीये कथन्तद्विरोधी न हि नीलं
 सामान्यतोपि गीकान्तरविरोधि । विद्वहमात्रस्यायं विरोध इति चेत्
 नन् किं सामान्यतोऽनुभवकभावस्य विनाशः । कोमिति कुतोऽन्य-

तत्सुपादाय विनाशकवृत्त्यादायुपपत्तिः । सामान्यवृत्त्यासीयत्वात् तत्र विरोधोऽपि किं कश्चिद्विरोधः चेत् विच्छेदनिवृत्ती विवक्ष्यमाना-
 सेन भेदप्रत्याशया तस्य तदाशयत्वात् । नन्वतिरिक्ताभावपक्षे कथा
 पटः पटान्तराभाववशाच्च तन्नासीयत्वाभावोवा पटविरोधी पटान्तर-
 सहसृत्तिरिति न कश्चिद्विरोधः तथा कार्त्तव्यभावपक्षेपि भविष्यतीति
 नैतदेवं प्रतिशेधेन हि तादृशसम्बन्धेनजातीयत्वात् न मेव ते
 अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् भिन्नकालत्वात् सामान्यतो विवक्ष्यमानसं-
 गं च अप्रतियोगिना तु संसर्गे कोदोषः नहि भेदविनासीयतेक-
 कालताः संसर्गविरोधिन्वः तादृशं हि संसर्गित्वं विवक्ष्यं विरोधि-
 त्वस्य ते च नैच्छेते ख । नापि बाधकानुरोधेन कदाभावात् । ननु घटा
 भावे घटोऽस्ति नवा व्याधौ घटवति तदभावः कपाचे घटोऽस्तीति
 तावदपि तदन्ति प्रसज्येरन् नास्तीति पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः अभावा-
 न्तरमन्तरेण तत्र नास्तितात्पर्यवहारे भावान्तरेपि तदाप्रसङ्गः न
 भावान्तरस्य सञ्जातीयत्वेनाविवक्ष्यमानासीयत्वात् विवक्ष्यमानासीयस्य वा
 समानजातीयत्वानुपपत्तेः अन्यत्वाभावेन तदाशयवहारे तदव्यभिच-
 क्त्वात् अभावस्य तु विवक्ष्यमानासीयत्वाभावात्तदनुभवतर्कयोरभावा-
 दिति । भिन्नाभावजन्यनि घटताद्यस्तं दोष इति चेन्न घटताद्यस्तं
 हि यदि घटत्वमेव अभिमतमेव तत् नष्टाभावजन्यनि घटोऽघट
 तानुपपत्तीत्युपपन्नमः तत्त्वावसथ्येन तद्व्यभावेजतः नाशान्तर-
 घटानवभ्यागस्यभावस्य हि तदभावः । अस्तु तर्हि निवृत्त्यादानत्वं
 बाधकं जन्मउपादानव्याप्तत्वात् इति चेन्न धर्मिद्याहकप्रमादवाधात्
 भावावच्छेदोऽयं व्याप्तेः । एतेन निवृत्त्यादेयत्वं व्याख्यातं नृणादि-
 सिद्धौ शान्तिव्याप्तत्वादिति ।

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं श्रुतभावित्वमिति चेन्न अनादाव्यात्
 अतत्त्वमवस्था च अकस्मिन्नापि व्याप्तिरप्येव न सादृश्यनिधमेव
 विरोधितया विवक्ष्यमानवत्वात् नापि जन्मान्तर्गतावस्थेन तद-

सिद्धेः सिद्धौ वा तदर्थं क्षमभङ्गसिद्धेः निमित्तेन भविष्यत्ता-
 तमेव । आपकत्वमस्तीति चेदप्यु न विहायता हेतुकाराद्येष्टत्व-
 सिद्धिः अक्षयनघटस्य अक्षयनक्षालमासवैवात्म्येति । अनेन
 सापेक्षत्वे अभिचारोपि स्यात् विभाशहेतुर्ना प्रतिबन्धकत्वसम्भ-
 वदिति प्रदास्य क्षयासन्नतितुल्ययोगक्षेपत्वात् विभाशस्येति ।
 अस्तु तर्हि चरमः प्रश्नस्तथाहि विभाशेन जायते क्षमाशक्त्या
 प्राप्ताभाववत् जातोपि वा निवर्त्तते जातत्वात् घटवदिति नैतदर्थं
 प्राप्ताभावो जायते क्षमाशक्त्या विभाशित्वाद्य प्रध्वंसवत् घटवदा
 क्षमाशक्ता न निवर्त्तते क्षमाशक्त्यात् आकाशवत् शश्वद्विशेषावहेति-
 वदसाधनत्वात् । किमेतेषां दूषकमिति चेत् भाषावच्छिन्नव्याप्तिक-
 त्वाद्यथाशक्त्यं प्राक्प्रध्वंसाभावप्राप्त्यप्रत्यक्षबाधः प्राक् प्रध्वान्
 कार्योन्मज्जनप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलवर्त्तकः । अथोन्मज्जने कोदाव
 इति जतु कालविक्षेपप्रत्ययस्यानुभवात्तत्त्वप्रसङ्गः अयथापेक्षे तस्य
 द्विषद्वर्त्तनकाये चन्द्रदेशविक्षेपवत् तदस्य काशाविक्षेप भावस्य
 प्राक् प्रध्वंससदृशत्तिलेनानिरोधप्रसङ्गात् यथार्थत्वे तु भेदस्थितौ
 तदुन्मज्जनानुपपत्तेः अनेन प्राप्ताभावकाले प्रध्वंसोन्मज्जनं तत्त्वात्
 न प्राप्ताभावोन्मज्जनमपाकं भाववदभावयोरपि उभयविरोधित्व-
 भावत्वादिति ।

कुतः पुनः स्मिरसिद्धिः प्रत्यभिज्ञानात् क्षयिकत्वानुपपत्तेस्त-
 त्तत्वाभेदेन अभिचारिकातीर्यत्वात् प्रत्यभिज्ञा न प्रमादमिति
 चेन्न अक्षान्तरवत्त्वभेदेनाभिचारनिवृत्त्यात् । किमिति चेत् वि-
 ददधर्मासंस्कृतविषयत्वं सिद्धं तदन । एवम्भूतमपि कदापि क्षमि-
 त्वेदिति चेन्न विददधर्मासंस्मरणात्तन्निवर्त्तकत्वप्रत्ययस्य अभि-
 चारे तत्त्वैक्ये कालोद्देशप्रसङ्गात् तत्त्वानेकत्वमपि न स्यादिति भव-
 निच्छिन्नम् । तस्माद्भेदप्रकृत्यावयवं विददधर्मासंस्मरः तदसंस्म-
 रावयवं भेदव्यावृत्तिरिति । भेदाभेदव्यवहारमर्माहानिष्कम्पदीप

कुक्ष्येन विपुलं निभासयन्तोऽपि न विद्वद्ब्रह्मसंसर्गमंगीक्षामहे ।
 अथ न प्रत्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेदस्य घटं विधत्तइति चेत् कस्य
 प्रमादस्य कथेन आश्रयनाशस्य उताश्रयनाशहेतुत्वेन विज्ञातयास
 तस्य चात्र प्रतिक्षममुपपत्त्यैः । अस्ति तैत्तिरीयसूत्रोक्तसदमप्रीयमान-
 त्वात् पूर्वस्य शास्त्रोक्तस्योदाहृत्यायसिद्धइति चेत् मन्वसं प्रत्य-
 षोक्तधर्मासंसर्गात् न कृत्वानकृतयोराश्रयनाशानाशयोर्वा एकत्र तेन-
 स्यमुपपत्तेः । सोऽयं ज्ञातं श्रिरम्भेदेऽपि न ददाति विप्रतिपक्षकस्य
 प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः । भविष्यति तर्हीदापि विद्वद्ब्रह्मसंसर्गो
 दम्वइति चेत् अथ सश्राव्यं स्फटिकइत्यत्र प्रमादप्रतीतसंसर्गायां
 विरोधश्चाश्रयते तत्प्रतीतविरोधानां संसर्गः अथाप्रतीतसक्य वि-
 रोधसंसर्गाएव केचिद्विद्वत्तया संकष्टतया चेति । न प्रथमः प्रामेय
 निराकृतत्वात् । न द्वितीयः योग्यानामनुपपत्तन्मवाधितत्वात् अयो-
 ग्यानामपि कारणादित्याप्यपक्षविगमकिलोक्तमवधारितत्वात् । न
 तृतीयः तस्यातिप्रसङ्गकतया सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसङ्गादिति । अतः
 प्रत्यभिज्ञानादेव अद्वयभागमाहस्य अनुमानेन स्वैर्यसिद्धिः ।
 तथाहि विवादाध्यासितभावाः काशभेदेऽपि न भिद्यन्ते तद्वेदेऽपि विद्वद्
 धर्मा संकष्टत्वात् योयद्वेदेऽपि न विद्वद्ब्रह्मसंसर्गो भवेत् तद्वेदेऽपि
 भिद्यन्ते यथा प्रतिसम्बन्धिप्रमाणभेदेऽपि एकं परमाणुं तथाचार्यं
 विवादाध्यासितभावाः तस्मात् काशभेदेऽपि न भिद्यन्तइति । अत्र
 आतो न कश्चित् विप्रतिपद्यते यस्तधर्मा ता तु प्रसाधितैव कश्चि-
 त्प्राप्यप्रतिष्ठासुगतचवहारानन्यथासिद्धेः प्रवृत्तिर्भविष्यति हि
 साधारणं रूपमनुपपन्नो न तद्वत्कुलीकरोऽपि समर्था इत्यविनाहं
 वाक्यार्थकितौ स्थिरास्थिरविचारात् । तथाचीकं वा आकाशोना
 नान्यं वस्तु चेति चरः प्रमाः तत्र न प्रथमः तर्हि न तावदनुभवदेव
 तथा अवकाशं तस्यास्तीकत्वादुल्लेखत् तथात्वे वा प्रवृत्तिविरोधात्
 नान्यस्तीकमेव तत् इत्यनभवाप्यर्थविचार्यं प्रवर्तते अन्वनिहति

स्फुरकादेव दोष इति चेत् एतदेवासत् विप्रकृत्यैव स्फुरकात् ।
नहि प्रत्यक्षिष्णुत्वमिह महीधरोद्देशे कनभिर्न भवतीति स्फुरक
मपि न्यमिरकीति । यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येकीति न विवक्ष्यः तथापि
निवृत्तिपदार्थास्तेष्वेव निवृत्त्युत्प्रेषः । ननु कन्तर्भाविनिविशेषावि-
शिष्टप्रतीतिरिति तत्र ततो यथा सामान्यमहं प्रत्येकीत्यनुव्यवसायाभावेपि
साधारणाकारस्फुरकात् विवक्ष्यधीः सामान्यबुद्धिः प्रदेष्टां तथा
निवृत्तप्रत्यक्षादिना निवृत्तिबुद्धिरुक्तमिति चेत् इत्त साधारणा-
कारपरिस्फुरके विप्रकृतपतया यदि सामान्यबोधव्यवसाया किमायात
मस्फुरकभावाकारे चेत्तसि निवृत्तिप्रतीतिसम्भवायाः । ननु गौः
पोटेयमिति विवक्ष्यः किन्तु गौरिति ततोऽपि निवृत्तिमहं प्रत्येकीत्येव
माकाराभावेपि निवृत्त्याकारस्फुरकं यदि स्यात् तौ निवृत्तिप्रतीतिम-
पन्नूयते अन्यथा तत्तद्विभागं तथेति क्वच्यतिरिति यथाकारं चेत्तसि
तुदगबोध इत्यर्थः । यथ निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपि प्रकृतिसम्भवः
ननु घटोनास्तीत्येव घटार्थी प्रवर्तते अपि तु घटास्तीति । अघट-
त्वेन निवृत्तिरिति प्रतीतेर नात्र दोष इति चेन्न घटनिवृत्त्यप्रतिषेधे
निवृत्तस्यैवासिद्धेः तत्र प्रतिषेधे तु कालोऽन्यविधि निषेधप्रतिषेध
स्येव विधिनात् । निवृत्तेरपरिस्फुरके मां यथानेति देहिनेऽन्यमपि
बध्नीयात् इति चेन्न भवे देयैव यद्यन्योऽपि गौः स्यात् किन्तु गौर्गौ-
रन्योऽन्यति अन्यथा निवृत्तावपि कुतश्च सामान्यास इति निवृत्त्यन्तरा
वेदमवस्थानिदमनिवृत्तितदधिबदकानां कल्पसाङ्ग्यं प्रकृति-
सद्वदः स्यात् कल्पभेदेनैव निवृत्ते विधिमात्रप्रतिभासेपि तथा
विना स्यात् । कल्पभेदस्याप्यपेक्षान्तरादप्युक्तत्वादिति चेदिति
चेन्न कथीकपक्षे तदभावात् तस्य कल्पविभाजनकालप्रसङ्गात् अ-
न्यथा तस्य न विवक्ष्यानादोहात् अपि न मां यथानेति देहिनेऽपि
प्रकृतौ नात्र तदप्रतीतिः । यदा त्वन्मप्यप्युक्ते तदा तत्र प्रकृत्यु-
त्प्रेषोपि गौदभावं प्रतीत्येव निवृत्त्याप्रतीति विमनुष्यमन् । अत्रावेतत्

ननु भवमवधूय भवितुं क्षममिति कोविद्विद्वद्वत्तमप्युक्तम् । तदुपसर्जनोभूतस्तन्निषेधोऽपि स्फुरत्येव चान्ध्या विभेदवच्छेदकत्वानुमपत्तेः । अस्त्यन्ते विवेकमन्वावर्तयते निषेधकत्वं नाम नान्यतोऽप्यवर्तनं कवन्विनिप्रकाशनादन्वत् ततो यथेष्टीकृतमुच्छरीकादि शब्देभ्यो गुह्योभूतनीचप्रवृत्तादिविधिष्वेतराप्रतीतिं सदस्यवच्छेदस्तु तद्गर्भाभकायमात्रं कथा सर्वमेति चेत् अस्तु तावदेवं विधिस्तु स्फुरतीत्यत्र सम्पुति नो निर्बन्धः सन्ध्यावच्छेदावच्छेदयोः प्रतीतेरवच्छिन्निरपि न स्यात् यथोक्तकादयेव नीचताद्यप्रतीतौ । नच निषेधमस्य प्रती प्रतीतिर्निषेधं स्पष्टमुच्यते तस्य तन्निष्ठप्रकाशीननिक्षेपकत्वात् । नच निषेधान्तरमेव निषेधं भितरेतराश्रयप्रकाशनात् । यदेतत् प्रेक्षामिच्छते तु विधौ नायं दोष इति । ततः प्रतीताभितरेतराश्रयत्वमुक्तं सङ्गेते सङ्गार्थं नस्तद्विज्ञेयं ज्ञानमिवा तदेतत् सामान्यमवच्छीकरत्वं शेषकादिवत् ज्ञानान्तरावधारणात् स्फुरतु विधौ कवन्विनिषेधे चान्ध्यातात् किञ्चिदिति विध्यर्थः न किञ्चिदिति चासीकार्थः । अतद्दृग्गदावृत्तमानेवासीकृत्ये कस्यचनस्याप्यसीकृत्यप्रसङ्गात् । कृपमाणपरावृत्तौ तु कथं विधिर्नाम विध्यं प्रध्यातोऽदित्यवच्छेदमेव दोष इति चेन्न सलक्षणविधेरिकस्यासंख्यार्थत्वं सामान्यविधेरनभ्युपगमात् परिशेषादसीकविधो विरोधस्त्वैव ज्ञितेः । भेदायदात् विधि व्यवहारमात्रमिति चेत् अवच्छेदप्येतत् यदि सलक्षणमपि निश्चितमवधारय स्फुरेत यदि चासीकमपि निषेधक्यतां परिदृष्ट्वा प्रकाशेन नैवमुभयोरेपि निरस्य तथा प्रकाशान्तरमुपादाया प्रथयात् अप्रथमानकस्यासम्भवाच्च काकमिच्छां प्राप्तिभावस्यातएव मूलरूपं निश्चितः कुतश्च । साधारण्यं कथं शिक्षणमोषदो नचासीकं तथा भवितुं सर्वधीति । तस्यापि विधौ कानुममो न साभाविककुल्यतात् न चाप्यनिक सस्याः कविकत्वात् नदोषितोऽप्यवधारणप्रसिद्धेः । भेदायदादुक्तमवधारणमुक्तमवच्छेद इति चेन्न भाविककमेव साधारण्यं

भावे वा वाक्यनिकलस्य आधेयत्वात् परमार्थसत्तः परमार्थभेद
पर्यवसानत्वात् आदेयितस्याप्रामाण्यप्रपञ्चे । अभेदादोपायवकाशाच्च
आदेयितान्वयस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । अतुःकोटिविनिर्मुक्तस्य
जातिप्रसङ्गकत्वात् तदयस्यैवैवोपपत्तेः सुलभत्वात् । अन्यथा पार-
मार्थिकभेद प्रतीतेः कचमभेद आदेय्यत्वमिति चेत् एवमर्थाच्च
प्रतिभासे यज्ञादेय्यत्वे नियमेन तस्मैवाप्रकाशे तदादेयं न तु यज्ञा-
मकमानव्यातिप्रसङ्गकत्वात् अतएव न अधिकरस्यस्यापि सतोऽसतो
वा भेदस्याप्यहे अभेदादोपाययोग्येतीति ।

नापि न्यासादन्वयोपपत्तिरिति । तदभावात् । यज्ञावाभावसाधा-
रकं तदन्यथावृत्तिनिष्ठं यथा समूर्तत्वम् यथास्त्वन्वित्यन्वयानां
साधकस्यैववहारहेतुस्तदन्यथावृत्तिरूपमिति न्यायैका इति चेन्न
कासात्ययापदेशात् । नहि प्रथमानस्य निष्ठान्वावसाधाभासप्रथम
शरीरस्य चिन्तितमेवेति निश्चितः प्रयासः । यदा धान्नीकस्य
ध्रुवं न्यायस्यानुभवाभासः तदा केव कषास्त्रीके न हि तस्याप्रतीयमान
मपि किञ्चिदस्ति यज्ञादेवेन साधनिरूपकम् । किञ्चेदं भावाभाव
साधारण्यं न तावदुभयस्यैव विरोधात् । न तदन्वयत्वमनुपपन्नात्
नहि तोत्वमभावस्यापि धर्म इत्यनुपपन्नमिति । न तदन्वयत्वमनैकान्तात्
व्यतिरिक्त्यभावाभावधर्मजातिनी न निर्विरोधरूपेति । न तदुभय
सादृश्यं मलम्भनात् अतस्त्रिरूपैव तत्वात् साध्याविशेषात् । नाप्यस्ति
नास्ति सामानाधिकरण्यां विरोधात् अन्यथासिद्धेय । नहि यदस्ति
तदेव नास्तीति प्रत्ययगोचरः स्यात् । प्रकाशान्तरमात्रस्य स्यादेवेति
चेत् यत् तर्हि तमेव प्रकाशभेदमुपादाय विधिवत्साध्यायां को विरोधो
वेन प्रतिबन्धः सिद्धेत । तस्य विधिवत्तावतामस्ति नाम निमित्तक
मुपपन्नमिति चेत् निर्विरोधरूपेति नास्ति नाम किमधिकमुपपन्नमिति
समानम् । अतएव साधारण्यमिति चेत् तथापि किन्तदुभयत्वक-
त्वमुभयपरीहारेणैवत्यन्वयेत । तस्मादस्ति नास्तिभ्यामुपाध्वक-

दोषसम्प्राप्तिः प्रज्ञोपधिनिवृत्त्येवेति सार्वजन्यं ततोः । तदेतद्विभावयि
तुल्यम् । आन्ताग्नेयविशेषत्वादनीकपक्षे कोऽप्यन्तरविधिकान्ति-
यमेवेति विशेषदोषः । ततो ह्येकमेव । गोत्रविशिष्टव्यक्तिमात्रा-
भिधायी प्रत्ययवहितः तासु विपकीर्णदेशकानतया मार्गकियाधि-
प्रार्थनामनुभवितुमीशतद्वति प्रतिपत्ता विज्ञेयाकाङ्क्षा । साच तस्या
काङ्क्षायां गोत्रे कात्यायनी धेनु घटोद्भूते महाप्रकटा नन्दिनीत्यादिभि
र्निशामकैर्विधायकैर्ना निवार्यतद्वति विधौ न कश्चिद्दोषः । गोत्र
विशिष्टसदस्यव्यक्तिमात्रप्रतीतेरुद्देशाख्यादियदप्यगोत्रैकव्यमिति चेत्
तावन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थमेव तत् अनेकप्रतिपत्त्यर्थम् । तदुपयोगः तस्य
प्राप्तप्रतीतेरित्युक्तम् ।

यस्तु निपुणस्मन्यो विद्वत्पमेव पश्यति स यज्ज्ञानं यद्वाचा-
भावसाधारण्यप्रतिभासं न तेन तस्य विषयत्वं यथा गोज्ञानं स्यात्ते
नेत्यादि तद्यदि गोविकल्पस्यासन्नवत्त्वमेव तद्वाचाभावसाधारण्यं
गद्यपि वाङ्मे तया ततः साध्याविशिष्टत्वम् । अथात्यादि विशेषा-
काङ्क्षा तदासाधारण्यम् । ननुदाहृते गोविकल्पेऽप्यप्यादि विशेष
माकाङ्क्षति निश्चयविधौ तु विरोधश्च । ननुतद्विषयस्य तद्विशेष
नियमाकाङ्क्षा नाम गोज्ञानस्यापि विशेषनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात् ।
तदीयसदस्यत्वानुपदर्शनचेतद्वदि सत्यमेव ततोऽसिद्धिर्दोषः ।
नहि गोविकल्पेऽगोविकल्पमेव गोपदर्शयतीति मम कदापि सिद्धं
तवाप्यद्यापि उपपन्नारहेत् तदगैवाप्तम् । नहि येषस्योपाध-
न्तरं गोपदर्शयेत् तासौ तमपीति मिथ्यः । ननु मिथ्यस्य तद्याह
यत्र यत्त्वमेतत्तत्त्वबोधनं तत्र तत्त्वत्वबोधनं यथा गोविकल्पप्रत्ययौ
तुरमे तथा तौ गद्यपि नीलवास्यमेकवेति व्यापकानुपपत्तिः । अस्मि
बोधे हि चर्माणां कल्पविद्बोधः कल्पविद्बोध इत्युपकारभेदाग्रियमः
स्यात् उपकारभेदश्च अस्मिभेदाद्भवेत् नचैवं प्रकृते अगवज्जाप्रस-
ङ्गात् । ततः अस्मिभेदादुपकारभेदे सर्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो

वेति इमी मतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः । दृष्ट्युत्पत्तयेतत् उपाधितद्वयं
 भेदे प्रतिनियतसामग्रीबोधत्वादेव तदयोनयस्य बोधबोधोपपत्तेः ।
 प्रतिनियतसामग्रीबोधत्वस्यापि सम्भावयैविभक्तियन्मत्वात् तस्यापि
 सकारकाधीनत्वात् तस्याप्यन्वयान्वयिरेकसिद्धत्वात् तस्यापि कार्थ्या-
 भेदात् इति । यत्त्वत्तरेभेदादिभ्यादि तत्तदा प्रोक्तं यदि चार्थो
 साधनीयः कर्तृबोधसाधनीयो वा तावन्तत्त्वबोधसामग्र्यबोधो वा
 तावदुपाधिनोऽपि स्यात् नचैकम् । अनेन भेदादर्थस्य प्रतीतावपि
 प्रत्यक्षिकुदारा चर्माद्याद्येत् अप्रतीतिः इन्द्रियदायापि सा भूदि-
 त्यादि कर्मस्यैव कटिप्राप्तमपानाम् । तत्तदुपाधुपपत्तिसामग्री
 विरहकाले प्रसिद्धतत्त्वत्वात् विविधप्रतिपत्तित्वाच्च प्रमाणात् लि-
 ङ्गस्य प्रसिद्ध प्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तित्वात् प्रत्यक्ष्य समवसीम
 विकसत्वात् इन्द्रियस्यायं प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षत्वात् । ननु सम्बन्धोऽर्थस्यैव
 प्रमाणाः प्रमाणावन्ते अतिप्रसङ्गात् तस्य दूषाधेयत्वम्भवेन येन सम्बन्ध-
 मन्वयते तस्यानुपपत्तये स तेन बोधोपपत्त इति परं दृश्यते सर्वो-
 पाधुपपत्तये वा तथा च सिद्धसाधनमिति संक्षेपः ।

सादेतत् यदीन्द्रियेण समानविवयावेव लिङ्गप्रत्यक्षेण ततः
 प्रतिभास्यभेदोऽनुपपन्नः । तत्त्वविवक्तत्वं हि विप्रतिभासाभेदेन कालं
 सञ्चेतनमनुवृत्तवदुक्तम् । नचैव तथा यथा हि प्रत्यक्षे चेतसि
 वेद्यकालावस्थानिवशानि परिस्रुतकृपाणि सञ्चलकालानि प्रतिभासि
 न तथा प्राप्तेष्विन्द्रियविवक्तये । तत्र हि विजातीय कालकालमिव
 यदस्यदाकारसङ्गीर्णमिवास्तु इतिव प्रत्यक्षायदिपितं लिङ्गिद्रूप-
 साभासमात्रमनुभवविवशः । नचोपाधभेदानेव प्रतिभावभेद
 कथययते नहि प्रविशन्नुपाधाः प्रविशन्त्यकारं परिवर्तयितुमीकते ।
 नचैकं वस्तु व्यापारमिति प्रतिबन्धसिद्धिः । अस्या प्रवेशः योः
 कथितं वस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासादिपरीतप्रतिभासो वासो तेभ्यो
 विवदः यथा यदयथात् यदप्रतिभासः । तथा च नहि प्रत्यक्ष्य प्रति

भासादिप्रदीतः प्रतिभासोऽधिकस्यकाय इति । इत्यस्यैव च विभाषित
प्रतिभासाभ्यां मिथोविपर्ययाभ्यां दृक्मीमांसविपर्ययाभ्यामनैकान्तात् ।
नहि विचार्यते यदीयं यथासि तदेव दृष्टान्न केवलं तदेव वा
पुनरावृत्तस्य येनाकारेणैकविपर्ययः तयोर्न तेभ्य विरोधो ज्ञेय
च विरोधो न तेनैकविपर्ययम् । धर्मान्तराकारेण हि विरोधो
जीवसाक्षात्कारेणैकविपर्यय इति चेत् नन्विहापि धर्मान्तराकारेण
विरोधोऽस्तीत्युक्तं प्रत्यक्षाभाकारेणैकविपर्यय इति तावन्मात्रनिश्च-
यकरोऽस्तिदोषेण । पूर्वम् न सिद्धसाधनम् । नहि द्वावप्येकैक
विपर्ययकाय द्वैतकाचनियमादयोपि सर्वस्यैव सर्वविशेषा विपर्ययवि-
भासादयन्तीत्यस्यप्रसङ्गात् ।

ननु धर्मिण्येव स्फुटास्फुटप्रतिभासमेव । यच्च न यद्यस्ति यथा
यथा हि धर्माः प्रतिभासन्ति तथा तथा स्फुटति प्रतिभासव्यवहारः ।
यथायथा च धर्मास्त्वानुप्रतिपत्तिः तथातथा प्रतिभासस्य सामान्यव-
हारः दूरान्तितादौ प्रत्यक्षेपि कोक्तवान् । ननु सर्वेषामनुप्रतिपत्तेः
विदूरादिप्रत्यक्षेपि पक्षरूपेति चेत् ननु । ननु तावत्तत्र धर्मधर्मि
भेदसिद्धौ प्रत्यक्षबाधस्य सत्यन्तेरेपि तन्निवृत्त्यनैकान्तिकस्य वा
परिहाराः तावतापि प्रविभासभेदस्योपपत्तेः । यदि च तत्र दूरतयादि
प्रत्यक्षेण च समान्तावविपर्ययः यथार्थो यथात इति चेत् नान्यथाभो-
ऽपि पूर्वपूर्वोपपत्त्यानुपमहेतुः । नहि सत्यव्यवहारार्थवत्तत्त्व-
त्वादिकं परिभूय विज्ञेयं यथात तत्त्वार्थविधिविहितेति चेत्
सर्वेभ्यः ननु । यथार्थविधेति किञ्चित्त्वार्थं न किञ्चित् त्वित्
सङ्गीतार्थविधिविरहादेकमेव तत्र ननु । नन्वेकैकान् प्रतिभासभेद
द्वयेनैव प्रत्यक्षेण वाच्यमिति नूनं इति चेत् तयोपि कस्य
द्वयमित्येव सत्यव्यवहारः । सत्यव्यवहारोपि भासविधा न यत्किञ्चि-
त्तामयीतः सर्वस्यैव वाच्यं न सत्यव्यवहारः । ननु सत्यव्यव-
हारतावतापि सर्वविधा न । वाच्यविधिविधौ न प्रत्यक्षानुपपत्त्या

मोक्षदण्य तथा व्यवस्थाप्यते इति चेत्तर्हि दूरतमाद्युपलब्ध्या अपि
तथा व्यवस्थाप्याः । सर्वत्रानेव सेवां तात्तामर्थकित्वां प्रति प्रयोजक-
ताया अप्रत्यक्षतिरेकमोक्षदत्तादिति ।

स्थापितं न धर्मान्तराकारेण प्रतिभासभेदेभेदहेतुः किन्तु
परोक्षोपापरोक्षरूपतया । सा हि न धर्मभेदानुपादाय समर्थं
वितुं प्रत्या तेष्वपि परोक्षोपापरोक्षभावादयत् । तथापि धर्मा-
न्तरानुसरणेऽनवस्थावदिति चेन्न तथैवविवक्षाकारत्वात् । हि
विधेहि ज्ञानधर्मे विषयावच्छेदो जातिभेदश्च । तत्र विषयाव-
च्छेदभेदेन विषयस्य भेदस्त्वितिरभेदमिराकरत्वं वा ननु द्वितीयेन
तस्य कारकभेदेनैवोपपत्तेः श्रुत्यनुमिति कृतिवत् । यथा च विषय
भेदेपि कारकभेदादेवापरोक्षजातीयमिन्द्रियजनं ज्ञानं तथा विषया
भेदेपि कारकभेदादेव परोक्षोपापरोक्षजातीयमिन्द्रियचित्कृज्ज्ञानं
भवत् केव वाच्यते । पारमे वा कार्यभेदं प्रति कारकभेदोऽप्ये-
वकाः स्थान् कथाकाकक्षिकः स व्याप्येत । जातिभेदेयं ननुपाधि
भेदरति किन्तु निरुक्तं कारकमिति चेत् अनुभवयव । नहि
व्यवसायकाचे परोक्षोपापरोक्षकृतित्वानुभूतित्वानि परिस्फुरन्ति
व्यवसायप्रमाणवमप्रमाणं सोऽप्रमाणितिस्फुरकात् । अनुव्यवसाय
काचे तु कृत्यतिभासः असमनुमिनोमि इमं प्रक्यामि तं करामीत्यु-
क्तेखात् । कथं तर्हि परोक्षोऽर्थः प्रत्यक्षश्चेति व्यवहारः यद्यानुमितो
रुक्त कृत्यरति । यदप्यत्यन्तविषयज्ञानानित्यादि तदपि सन्दिग्धा
नैकान्तिकं विधनापि तथाभूतेन सापेक्षव्यवहारस्य निर्व्याहात् ।
तथाह्ययं व्यवहारो न निर्निमित्तो नाप्यनेकनिमित्तो नाप्यनेका
संशर्भेकनिमित्तः अतिप्रसङ्गात् । ततोऽनेकसंशर्भेकनिमित्तोऽयं
परिनिश्च्यते । तथा च तादृशस्य विधिभ्यस्त्वे कोविदोऽयं येन व्याप्तिः
स्थात् प्रत्यक्षनिषेधरूपतायामेव विरोधोऽर्जितः प्राप्तिरिति ज्ञातं प्रकृत
समुदासैः । नापि महत्त्वादिव्यवहारनिर्व्याहकत्वमपेक्षक्यनाया

अन्वयवभासादन्यत्र प्रकृतावतिप्रसङ्गात् अन्वयवभासादयमर्थोऽयमिति चेत्
 अथ कोऽयमन्वयवभासः किमतीतस्तु वस्तुधर्मात्तथावभासः किन्वा
 वस्तुतत्त्वतयाः स्तोभेदादयो वस्तुवस्तुनासमुत्पन्नेति न प्रथमः
 विकल्पे तदनवभासनात् । न द्वितीयः असाधारणविवक्षितया शब्द-
 विवक्षयेऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यासामर्थिकात्वात् । तस्यादिवक्ष्य-
 वस्तुनोऽप्यस्यैव सर्वत्र सर्वत्राविरोधश्च साधारणविवक्षिते तु वस्तुत्वा-
 प्रतिभासने तस्यासाधारणत्वात् । न तृतीयः प्रवृत्तिसामानाधि-
 करणनियमानुपपत्तेः भेदादयस्तु सर्वत्र युक्तभावात् । अतोभो-
 भेदो गृहीत इति चेत् किमेतेषु गृह्यमाणेऽप्यगृह्यमाणेषु वा ।
 नाद्यः अतोऽयमपि स्वलक्षणार्थं विवक्ष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः
 अनिर्णीतावधेर्भेदस्याप्रथमात् प्रथमे वाध्यवसेवाभिमतस्वलक्षणादपि
 भेदादयस्तान्विशेषात् । गृहीतादयस्तो भेदस्यागृहीतेभ्यस्तु तद्वद्
 इति चेत् यदि धर्मलक्षणो भेदः कदा विवक्ष्यः स्वलक्षणलक्षणे
 अविशेषात् सर्वत्र स्वरूपेऽप्यत्र तादत्तव्यवहृत् निःस्वरूपत्वात्-
 तस्य । न स्वलक्षणलक्षणे भेद इति चेत् अगृहीतादपि तथा स्याद-
 विशेषात् निःस्वरूपमपि स्वलक्षणमिव भिन्नमिव प्रचितमिति चेत् तत्
 किमध्यवसेयमेकया स्वलक्षणमपि न प्रथितम् अथावसेयस्वरूपमपि
 वा स्मृतिम् । आद्ये अप्रतिपत्तिर्वा स्यादविशेषात् निःस्वरूपप्रति-
 पत्तिर्वा स्यात् उभयथापि सामानाधिकरूपप्रवृत्ती न स्यातां द्विती-
 यस्तु प्रागेव दूयितः । नापि चतुर्थः नीलानुभववाचनासमुत्पन्न-
 पीतानुभवस्य भीषे प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । नानुभवः प्रवर्तकः अदि-
 तु विवक्ष्यः स न यथा सत्यैव विवक्ष्य इति चेत् यथादिति साध्यात्
 परस्परतया वा प्रथमे शब्दवैविध्यविवक्ष्यानामप्रवर्तकत्वप्रसङ्गः ।
 द्वितीये तु च यदातिप्रसङ्गः । अनुभवव्यापारपुरुषकारातिवय-
 इति चेत् कः पुरुषकारार्थः न तावदनुभवेकविवक्षितं विवक्ष्येन तद-
 नन्वयोऽतः नाप्यनुभवत्वादयोः साधुमि कल्पनयोः प्राप्ताभ्यासात्

विशेषे आभिजायसंसारमोक्षोपनिभासत्वात् तथानवभासे वा विकल्प-
तत्वात् । तत्र विशेषोपपत्तौ आदेशासम्भवात् । नापि तद्वर्णप्रानाख्या-
रोधः । तस्याविधत्विप्रवाये प्रकृतिविद्यमानुपपत्तेः प्रकृतार्थसद्विषयत्वे
च तुल्य विषयसंसर्गप्रकाङ्क्षात् आशीकविषयत्वे चाप्रकृतेः आशीक-
स्यानशीकतया तु स्फुरत्वं निविष्टं भाष्यनुभवात् । आत्मनेभेदाग्रह-
यत् तद्यादादुत्पत्त्याः । अक्षयस्य सत्तेऽवगतेः विषयभेदस्य च
प्राप्तेर निरूपणात् । नाप्यपरोक्षं तस्यापि आत्मनि सर्वज्ञान-
साधारणत्वात् विशेषे च विकल्पस्य तदभावात् । तथाभावेऽप्यन्य-
निगतप्रकृत्यनुपपत्तेः । नापि विषयसाध्यं तदभावात् ।

आदि प्रथमार्थसदशीकयोः समानरूपता नाम यदि रूप-
प्रत्यये धर्मिर्वाचकः समानरूपत्वैक्यपर्यायः कार्यसङ्कृतिः प्रकृते यदि
वा रूपं धर्मः समानत्वैक्येक्यजातीयेवेति तदापि कार्यसङ्कृतिः ।
प्रकृते अतश्चाहते इति चेत् तस्य आशीकानशीकनिष्ठतया एक-
त्वैक्यजातीयत्वोदभावात् । आभिमानि कार्यं साहचर्यवद्वाहरो न
पारमार्थिक इति चेत् आभिमानस्यैव चित्त्यमानत्वात् नहि चिन्तित-
प्रकारान् परिभूयापरोऽभिमानो नाम । अभावादेव अक्षिदि-
कृत्यः अक्षिन्निदेवास्तु दितेपि प्रकर्णमिति किमत्र क्रियतां सत्तास्य
अभावभेदः अकारकत्वादेवावातः तत्र नः पर्यन्तुर्वैक्यतामिति चेत्
तत् किमप्रत्यक्षप्रत्यक्ष विकल्प एव प्रवर्तयति प्रत्यक्षत्वन्तरा-
भावात् अभावप्रत्यक्षस्य वा अववृत्तिरेव वा प्रत्यासत्तिः । न
प्रथमः कतिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु अभावेनोपाशङ्क्यं स्यात् किन्तु तदेव
स्फुरत्वं नहि कवद्वारे प्रवर्तयितव्ये अभावप्रत्यासत्तिमवधूय ज्ञान-
स्येवोदपरः अक्षिविषयविधिभिभावः सदस्यविधिर्जननीवार्थस्याति-
वादिभिरपि अभावप्रत्यासत्तेरवर्जनीयत्वादिति वक्ष्यमाकत्वात् ।
अपीये तु अक्षनामात्मनः अक्षवद्वादिविषयं युक्तैव निवन्तानु-
सरणात् । आरक्यकरोरसदुत्पत्तिविषय इति चेत् सत्यम्

यस्य चिन्तनीयं कारकप्रज्ञायां निवृत्तजातीयनिवृत्तया भवितव्यम्
 अन्यथा ज्वलन्निवृत्तपञ्चलेऽपि प्रकृतिप्रसङ्गात् । दाहादिसमर्थाकार
 निवृत्तजातीयं तान्त्रिके वज्रैः प्रवर्त्तयतीति आतिर्भाषाधियां निवृत्त-
 मक इति चेन्न तर्हि रत्नमरीचिनिचये ततः प्रवर्त्तत तज्जातीयस्य
 दहनस्य प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् । तादृशेन तस्यैव प्रथमादिति चेत् प्रथमा
 नतु तस्य प्रवर्त्तनयोग्यता तत्र प्रथमनियता वज्रस्वल्पमेव वज्रिनि-
 ल्यादप्रकृतिप्रसङ्गात् । स्त्रीकुह वा तस्यापि तत्र स्फुरती परिहृत वा
 वज्रविकल्पादकङ्के प्रकृतिमिति । एतेनाकारसारूप्यं निश्चिन्हेतु-
 रथास्तः अर्धजीवसारूप्याभावेऽपि प्रकृतिदर्शनात् अमर्धजीवसारूप्य
 मानस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । नच बाह्यवादे ज्ञानज्ञेययोर्विवक्षित
 सारूप्यसम्भवः सामयीवेद्यम्यात् साम्ये वा आद्यचेतनयोरेकमेव
 प्रसङ्गात् । नच साम्येऽप्यनन्तरविशेषात् कार्यविशेषत्ववस्था निचः
 सामयप्रबन्धविधानेन जायमानत्वात् नच कार्योद्देश्यं सामयीसाम्यं
 बाह्ये भूमाद्यनुविधीयमानस्य कारकस्य दृश्यत्वात् धूमज्ञानस्य च
 तद्व्यभिचारोपलम्भात् नच तदेव कारकमेकैव दृश्यमदृश्यद्वयमेति
 युक्तम् । यदिच जीविमादिर्विज्ञानस्य आतिविशेषः कार्यं तदतिपत्यस्यैव
 स्पृष्टेत् तस्यैव चेत् नच ज्ञानं तद्विज्ञायादिति आतिसङ्करायादन
 प्रस्तावे चिन्तितप्रायम् । तस्मात् स्फुरितस्य ज्ञानं प्रवर्त्तयतीति गन्ते-
 पादिकवाप्यङ्गीकारयितव्योऽगत्यन्तराभावात् । तर्हि स्फुरिते साकार
 एव प्रवर्त्तयतु तत्र प्रकृत्यवधारणीं तत्तद्व्यमर्धमांसादवति प्रभाषां
 प्रकृतेमनिवदिति चेन्न अभिमतार्थक्रियासामर्थ्यं विरहितप्रकृतेः ।
 नच बाह्ये विवक्ष्याकारोपलम्भवः तस्य तेनासंस्पृष्टात् । नचाकारे
 बाह्यत्वादेः स्फुरेत्स्फुरत्यस्फुरादोपायनवशात् । प्रभावात्
 मन्विबुद्धेऽव मन्विर्भी प्रवर्त्तते नतु तद्वबुद्धेति दृष्टान्तोप्यभावात् ।
 नचाकारवादेऽस्फुरेतोऽर्थस्य सत्तायां प्रमात्रमप्यस्ति आकारकादा-
 धित्वस्य तैर्निर्विकल्पेऽप्यकारोऽनैकात्मिकत्वात् कार्यक्रियाध्याद

स्यापि स्फुरितस्याकारमानसदीयत्वात् वाक्यस्य चासिद्धेः । निरास-
 म्बनायांकारवच्च कश्चिदासमावशादर्थक्रियाकारोपि निरासम्बनस्य
 भविष्यतीति विपक्षे नाप्रसाभावात् प्रतिबन्धस्याप्यसिद्धेः । तस्मा-
 द्वाच्यसिद्धिः साकारस्य ज्ञानमिति वा न चोक्तुमिति । अस्तु तर्हि
 वाक्यमेव स्वस्वज्ञानं विस्मयस्य विषयः । यद्यपि स्वस्वमेवासामयिकतया
 तन्नाभिरूपमसमर्थं तथाप्यतद्रूपपराङ्मतिप्रव्यासत्वा साधारण
 रूपतामापन्नं तत्तथा भवत्येव । यथाहो को गौरगोव्याहृतस्तथापरेपि
 गावदिति चेत् । अथ कोऽहमगोर्नाम किमेकस्य गोः स्वस्वज्ञानस्यानाया-
 योऽस्ति तद्रूपधर्मविरही प्रथमे न भवान्तरेपि गोऽहमविकल्पो
 प्रवर्त्तयता मन्वादिब्रह्मात्मत्वाविशेषात् कतिप्रसक्तः सद्भिद्यमात-
 क्ताद्यगोव्याहृत्याश्रेषि गोव्यवहारप्रसक्तः । स गौरपि व्यावर्त्तत
 इति चेत् तत् किमभिमतेगौर्गौरपि न व्यावर्त्तते । व्यावर्त्तते किन्तु
 स्वयमप्यसौ गौरिति चेत् अद्यगोव्याहृतिरेवास्य गोत्वं तदप्येपि
 समानम् अन्वयेत्तदुच्यते । द्वितीये तु तद्रूपधर्मविरहिष्याहृतस्त-
 दानेन स्यात् तत्र च न विवादः । मिथः सम्भिन्नाकाराः पिच्छाश्च
 साधारणं रूपमस्तु कृतमतद्रूपपराङ्मतेति चेन्न सम्भेदाभावात् ।
 स हि न वाक्यवः पिच्छानां विरुद्धधर्माध्यस्तत्वात् नाभिसानिकः
 प्रादुर्भावादेर्भेदेनैव प्रथमात् । तदुर्भावां सम्भेदाभिमान इति चेन्न
 धर्मातिरिक्तधर्मान्धुपगमात् अन्धपगमे वा प्रवर्त्तयितुं विवादेन ।
 स्यादेतत् भिन्नानामेव स्वस्वज्ञानां समानाकारविकल्पजननसामर्थ्यं
 मस्तु तदपेक्षया च केचिदावदति व्यपदिश्यन्ते केचिदभावदति । तच्च
 सामर्थ्यं स्वकारवर्णितत्वादप्यर्थानुयोग्यम् अन्यथा सामान्येऽपि
 सामान्यान्तरे कस्येति अनुगतव्यवहारानुरोधत् । तथा गोपिच्छे-
 दपि गोत्वस्य तेजोऽव व्यपदिश्यन्तुरेधात् । उभयमुखी चैवमन-
 वस्या स्यादिति चेत् यद्येवं निमित्ताकारमनस्यैव स्वस्वव्यवहार एके-
 ऽहमन्तभिन्नैरेव भिन्नव्यवहारोभिन्ने स्वानेन केनचित् किञ्च साध्यते

शक्तिस्वभावावयवस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अथैवं सत्येकव्यव-
हारः क्वचिदपि न स्वाभिनिर्मितो वा भवेत् उभयमप्यनिरुद्धम् ।
तदेतत् तुल्यमनेकव्यवहारोपि एवं सति न स्वाभिनिर्मितो वा
भवेत् उभयमप्यनिरुद्धम् । तस्मादेकैकव्यवहारवदनेकस्याप्यनेकव्यव-
हारश्चेति सामान्यं नियमः । ना गतिर्वाहं सामान्येनैकैकेण
व्यवहारस्य वा अन्तर्मध्ये कश्चिन्नैकव्यवहारस्य । आनन्दोऽसाविति
चेत् अयमपि आनन्दवैवाधकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । सर्वत्र
आनन्दोऽस्त्विति चेत् भेदव्यवहारोऽपि तथा क्लृप्तः स्यात् । अथ
क्रियास्थितेरिति चेत् शक्तिभेदाभेदकव्यवहारकार्यक्रियाभेदाभेदवत्
सजातीयासजातीयत्वव्यवस्थापकार्यक्रियासाजात्यवैजात्ये अपि क्लृप्तः
पश्यसि । ते अपि आनन्दे इति चेत् अर्थक्रियाभेदोपि आनन्दे इति
तुल्यम् । अथैवमिति चेत् तत्र तर्हि वास्तव्यसम् । अथमेवा-
शयइति चेत् तत्र वक्ष्यामः सा भूदार्थक्रियासाजात्यवैजात्यावगमः ।
आत्म्यगमोऽपि एकं निमित्तमनादृत्य कथं तदपि हि कार्यसा-
जात्यं सामग्रीसाजात्यमन्तरेणावच्छिन्नमापद्येत अन्यथा तत् पर-
म्यदात्मन्यनमपि विलम्बनमेव । भित्तौकैरभेदव्यवहारसिद्धौ शक्ति-
भिरिव तथाभूताभिरभिमतसिद्धेकदन्तुसदृशप्रयासपेक्षत्वात् । तस्मा-
दारोपव्यवहारस्याप्यारोपितजात्यनादरे असम्भवश्चेति ।

अस्तु तर्हि जात्यादौ बाधकारोपेक्षसिद्धिरिति चेत् व्यवहार-
स्यान्यथासिद्धेः क बाधकम् । अन्यथा विपक्षे न कवद्वाधकमुप-
जीवादन्यथासिद्धिविधानोपि सम्भावहेतु बाधकवद्वाधकमुप-
सर्गो बाधकवत्सममपहासानुपपन्नवद्वाधकवदित्यप्याप्युपास्यताम् । नत-
तत्त्वत्वं मल्लनराभावात् । नच बाधकमप्यकिं तर्हि सत्त्वतो वा
आमोतो वा स्यात् । सत्त्वतोऽप्यनुपपन्नो वा विकल्पधर्माभासो
वा न प्रथमोऽस्तिद्धेः कुरतश्च हि साधारवाकारस्य शरीरं विना-
वितुमारब्धं वा कुरतः सत्त्वतो साधारवकुरतं कासेधामो ननु